

Будимир Миличић

ПРИВРЕДНИ РАЗВИТАК САРАЈЕВА 1919—1941. ГОДИНЕ

Привредни живот Сарајева међуратног раздобља, као уосталом и Босне и Херцеговине, сразмјерно је недовољно истражен и проучен у односу на неоспоран значај и утицај економског фактора на укупне друштвене и политичке токове. На ову тему написана су, уколико се изузму монографије о Фабрици дувана, Творници ћилима, Фабрици чарапа »Кључ« и Главној жељезничкој радионици, свега два чланка и то др Кемал Хреља: Преглед друштвено-економских прилика у Сарајеву између два рата, Сарајево у револуцији, том први, Револуционарни раднички покрет 1937—1941, Сарајево 1974, стр. 63—108, и Тодор Крушевац: Развојни пут трговине града Сарајева у периоду између ратова (1918—1941), Гласник архива и Друштва архивских радника Босне и Херцеговине, година XII—XIII, Сарајево 1972—1973, стр. 121—200, писана, претежно, на темељу података из штампаног изворног материјала и литературе различите провенијенције и карактера, без ширих истраживања архивске грађе. Вриједних података за тематику која је предмет нашег интересовања садрже и радови који се не баве искључиво тертирањем привредне проблематике. Таква је, примјерице ради, студија др Ахмеда Хаџировића: Синдикални покрет у Босни и Херцеговини 1918—1941, Сарајево 1980. До сада објављеним радовима ни приближно није исцрпљена наведена тематика, тим прије што је изостало консултовање за ову тему незаобилазне архивске и друге изворне грађе. Ту, првенствено, мислимо на сљедеће фондове: Градско поглаварство Сарајева 1919—1941, Трговачка и обртничка комора за Босну и Херцеговину 1919—1932, Трговинско-индустријска комора у Сарајеву 1933—1941. и Занатска комора у Сарајеву 1933—1941, похрањене у Историјском архиву Сарајево. Недостатак систематичних статистичких показатеља о сарајевској привреди, посебно индустрији, упутило нас је на састављање сумарних табеларних прегледа на основу доста мањкавих података разасутих по мноштву најразноврснијих извора. Из тих разлога аутор и поред најбоље воље није могао избјећи навођење, у појединим напоменама, већег броја извора из којих

су црпљени подаци. Овај рад представља дио једне опсежније студије о развоју радничке класе Сарајева у периоду између два свјетска рата.

Стварањем Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, 1. децембра 1918, осјетно су се измијениле друштвено-економске и политичке прилике у Сарајеву које, свођењем на сједиште прво сарајевске области, а затим Дринске бановине, губи свој ранији повлаштени положај у односу на остале босанскохерцеговачке градове. Многи фактори који су му у доба аустроугарске управе давали посебно обиљежје и за које је добрим дијелом био везан развитак појединих привредних дјелатности престали су да постоје. Повлачење из земље страног капитала и стране квалификоване радне снаге депресивно је дјеловало на сарајевску привреду непосредно после завршетка првог свјетског рата. Ово је, поред осталих фактора, добрим дијелом утицало и на њено уситњавање. Нова привредна активност била је отежана услед разорног дејства првог свјетског рата на производне снаге, послеријатне подјеле Босне и Херцеговине на више административно-територијалних области, лоших саобраћајних веза са осталим дјеловима државе и усмјеравање трговине и транзита саобраћајницама које су повезивале привредно развијенија подручја. На привредни развој Сарајева неповољно су се одразили и оскудица капитала и повољних кредита, привредна и културна заосталост ближе и даље околине града, неповољна социјална структура градског становништва, дефицитарност квалификоване радне снаге у првим поратним годинама, оптерећеност привреде државним и самоуправним дажбинама, високе превозне тарифе на робу, веома ограничене могућности пласмана домаћих производа на страном тржишту и вишегодишња депресија и криза југословенске привреде. Од важнијих фактора који су позитивно утицали на развитак градске привреде вриједно је истаћи свега три: повољан географски положај Сарајева, изобиље јефтине радне снаге на тржишту рада и релативно велика концентрација градског становништва, новчаних завода, државних и привредних надлештава и културно-просвјетних установа.

Индустрија Сарајева

Индустријски развитак Сарајева у међуратном периоду није био онако интензиван као прије првог свјетског рата. У времену између 1919—1941. основана су свега четири мања приватна индустријска предузећа, два државна и једно општинско, док их је неколико морало обуставити производњу из финансијских разлога. Осим у два-три случаја, није било ни већих улагања у модернизацију и проширење капацитета раније подигнутих творница. Да није било царинске заштите, домаћа индустрија би се неизбјежно нашла у изванредно тешкој ситуацији. Овако је, захваљујући царинској заштити, скоро монополском положају на домаћем тржишту и грубој експлоатацији радне снаге, успјела да се како-тако одржи. Скоро све

индустријске гране бориле су се са тешкоћама од набавке сировина и средстава за рад до пласмана финалних производа на тржишту, с том разликом што су ерарна предузећа била у много повољнијем положају од приватних, с обзиром да су уживале царинске, пореске и транспортне повластице и да су њихови пословни губици редовно покривани из државне благајне. Тачан број индустријских предузећа тешко је утврдити због јасно неповучене границе линију између индустрије и занатства и доста честих административних помјерања читавих привредних грана из једне области у другу, због чега су вођени читави спорови између Трговинско-индустријске и Занатске коморе. Према подацима Трговачке и обртничке коморе за Босну и Херцеговину, у Сарајеву је 1929. године било 95 индустријских предузећа. Годину дана касније, Краљевска банска управа Дринске бановине доноси списак од чак 106 предузећа, док Општина града Сарајева 1936. тврди да је у граду било регистровано свега 20 индустријских предузећа, од којих, према њеној процјени, двије трећине »не представљају индустрију у правом смислу«. У широј околини града, на подручју бивше сарајевске области, било је 1929. године 25 мањих индустријских предузећа, пет рудника, 16 електрана и 97 пилаана¹). Према нашим истраживањима, у Сарајеву су између два свјетска рата радила 94 индустријска предузећа и радионице и девет циглана, од којих је на графичку дјелатност отпадало 21, на текстилну индустрију 24, на хемијску индустрију 8, на металну индустрију 14, на грађевинску индустрију 11, на кожную индустрију три, на прехранбену индустрију шест, на дрвну индустрију два и на остале индустријске гране пет. Добар број ових предузећа у индустријски развијеном друштву, осим намјерно изабраних звучних назива фирми (а тиме се жељела да привуче пажњу и стекне повјерење потрошача, учврсте позиције на тржишту, обезбиједи кредити код новчаних завода и добију извјесне концесије од власти), никако се не би могао сврстати у индустрију ни по технологији рада, ни по обиму производње, ни по броју запослених радника, ни по величини ангажованог капитала, већ би се прије могло говорити о развијенијим занатским радионицама, или у најбољем случају мануфактурама. Али, за економски и културно доста неразвијено босанскохерцеговачко друштво, које је тек ступало на свјетску позорницу савремених капиталистичких друштвених односа и коме су биле потребне читаве деценије да се ослободи схваћања феудалне друштвене епохе, како у сфери духовног живота тако и у области производње, оснивање сваке модерније опремљене радионице представљало је допринос прогресивном стремљењу младог капиталистичког друштва, промјени од-

1) Историјски архив Сарајево (у даљем тексту ИАС), фонд Градско поглаварство Сарајева (ГПС), к. 24, док. бр. 66. 643/1936; Трговачка и обртничка комора за Босну и Херцеговину, Извјештај о привредним приликама и раду Коморе у години 1929, Сарајево 1930. Табела: Индустријска предузећа разврстана по секторима бановине крајем године 1929; Трговинско-индустријска комора, Извјештај о привредним приликама и раду Трговачке и обртничке коморе за Босну и Херцеговину у години 1932, Сарајево 1933, стр. 21; Исто, Извјештај о привредним приликама и раду Коморе у години 1935, Сарајево 1936, стр. 20.

носа у производњи и развиту производних снага. Посматрано с тог становишта, од интереса је да се у анализи стања индустрије не издвајају ни та ситна капиталистичка предузећа.

Према власништву, предузећа су се дијелила на ерарна, општинска и приватна. Национализацијом Фабрике дувана, Жељезничке радионице, Творнице ћилима, Творнице беза и везионице и Државне штампарије и оснивањем Војнотехничког завода и Завода за војну одјећу ерар је постао власник најзначајнијих предузећа у граду, у којима је, за вријеме повољне коњуктуре, било запослено до 5.600 радника. Уживајући разне повластице, ерарна индустрија је остварила монополски положај на домаћем тржишту и имала је повољне услове за развитака. У посједу Општине налазила се Асфалтна индустрија, Електрична централа, Градска плинара, Градски водовод и Градски трамвај, са укупно 450 радника. Најбројнија су била приватна предузећа која су по броју запослених радника далеко заостајала иза ерарних. Дobar број приватних предузећа био је акционарског карактера као посљедица споре акумулације капитала у приватном сектору.

Темпо развитака појединих индустријских грана није био равномјеран. То потврђују како подаци о технологији производње, величини ангажованог капитала и обиму продукције, тако и подаци о броју запослених радника, којих је у периоду повољне коњуктуре у индустрији било око 10.000. Колике су биле могућности појединих грана индустрије и индустријских предузећа, за која смо успјели доћи до података, да апсорбују расположиву радну снагу, види се из доње двије табеле²⁾.

- 2) ИАС, фонд Трговачка и обртничка комора за Босну и Херцеговину (ТК-101, к. 4, година 124, док. бр. 4/124; Исто, фонд ТК-101, к. 5, година 1925, док. бр. 6. 446/1925; Исто, фонд ГПС, к. 66, док. бр. 44. 889/1932; Исто, фонд ГПС, к. 24, док. бр. 66. 539/1936! Архив Босне и Херцеговине (у даљем тексту АБиХ), фонд Велики жупан сарајевске области (ВЖСО), Пов. бр. 2. 917/1925; Исто, фонд Краљевска банска управа Дринске бановине (КБУДБ), Пов. бр. 1. 872/39; Извјештај о десетогодишњем раду Савеза графичких радника-ца Југославије 1. I. 1921—31. XII 1930, Загреб МСМХХХI, стр. 8—16; Трговачка и обртничка комора за Босну и Херцеговину, Извјештај о привредним приликама и раду Коморе у години 1925, Сарајево 1926, стр. 57; Трговинско-индустријска комора у Сарајеву, Извјештај о привредним приликама и раду Коморе у години 1934. и 1939, Сарајево 1935 (стр. 106, 109, 110 и 111) и 1940 (стр. 126—136, 339 и 340; Текстилна индустрија и текстилно радништво у Југославији. Анкета Централног секретаријата радничких комора одржана 24. јануара 1936, Београд 1936, стр. 17; Десет година привреде Краљевине Југославије, с. а., стр. 33, 43, 52, 53, 59, 66, 92—95, 126—128, 195, 222 и 313; Привредни водик кроз Дринску бановину, Сарајево 1930, стр. 29—45; »Народно јединство«, Илустровани званични алманах-календар Дринске бановине за буџетску 1930/31. годину, Сарајево 1930, стр. 106, 149—152, 157—160, 163, 449 и 450; »Радничко јединство«, Орган Независних радничких синдиката, Сарајево, бр. 30 од 15/9-1922, стр. 4. Кожарски радници у Хрв(атској) ципеларској задрузи: Миливоје М. Савић, *Наша индустрија и занати, њене основице, стање, односи, важности, путеви, прошлост и будућност*, II дио, Сарајево 1922, стр. 108, 109, 212, 250 и 251; Исто, III део, Сарајево 1923, стр. 4, 26, 49—52 и 240.

*Табеларни преглед броја запослених радника у Сарајеву по
индустријским гранама у периоду повољне привредне
коњуктуре*

Грана индустрије	Број запослених радника
Графичка дјелатност	300
Хемијска индустрија	1.759
Текстилна индустрија	2.685
Прехрамбена индустрија	229
Метална индустрија	3.060
Грађевинска индустрија	500
Кожна индустрија	70
Дрвна индустрија	1.300
Остала индустрија	290
Укупно:	10.193

*Табеларни преглед броја запослених радника у појединим
индустријским предузећима Сарајева у периоду повољне
привредне коњуктуре*

Назив предузећа	Број запослених радника
Штампарије	300
Фабрика сапуна »Вила«	40
Фабрика сапуна и кристалне соде Петра Евангелидеса	20
Градска плинара	50
Дионичка пивара	500
Фабрика дувана	1.200
Творница ћилима	300
Творница беза и везионица	300
Творница чарапа »Кључ«	300
Текстилна индустрија »Шик«	170
Завод за војну одјећу	1.000
Фабрика плетене робе »Југовуна«	53

Прва сарајевска творница чипака и пантљика	30
Творница трикотаже »Леда«	35
Фабрика трикотаже »Мерино«	40
Фабрика фесова, шешира и кићанки Ислама Вранића и Сина	30
Прва босанскохерцеговачка ткаоница и творница вуне, памука и кокоса Отто В. Роубичек и друг	120
Механичка фабрика канапа и ужарске робе Силвиа Папа	65
Индустријска радња за производњу трикотаже Бенциона Д. Кајона	60
Индустрија рубља »Дора«	20
Фабрика текстилних играчака »Балкан«	35
Фабрика трикотаже Мустафе Ајановића и друга	20
Радионица за прераду памука и свиле Меде Зинхасовића	22
Ручна и механичка ткаоница Силвиа Салома	18
Сарајевска фабрика капа и шешира	60
Фабрика капа, шубара, шешира и рубља »Веста«	20
Радионица гајтана Идриза Латифа и брата	6
Радионица гајтана Идриза Османа и синова	9
Радионица за прераду и намотавање конца Исака Ј. Алкалаја	14
Радионица за израду марама и реса Субхије Османагића	19
Фабрика бомбона »Зора«	20
Творница бомбона, чоколаде и кекса »Оријент«	20
Сарајевски паромлин на ваљке	99
Жељезничка радионица	2.000
Војнотехнички завод	1.000
Прва сарајевска индустрија кућног, кухињског и техничког прибора »Тријумф«	60
Жељезарска индустрија »Ферум« д. д.	50

Радионица златних и сребрених производа Браће Златар	40
Фабрика мотора и авиоплана »Авија«	30
Прва асфалтна индустрија Antona Surmaја	
Фабрика асфалта Општине града Сарајева	30
Предузеће за градњу и грађевински материјал Аугуста Брауна д. д.	100
Грађевинско и техничко предузеће Спасоја Мандрапе и другова	100
Столарија за градњу и покућство Рудолфа Сухија	60
Хрватска ципеларска задруга Баришића	30
Сарајевска творница папирних врећица	20
Градска електрана	210
»Buttazzoni i Venturini« индустрија д. д.	
»Јела« д. д.	500
Укупно: 10.125	

Графичка индустрија спадала је међу технички најопремљеније индустријске гране. Крајем 1924, у Сарајеву је радило 19 штампарија, једна литографија, једна картонажница и 7 самосталних књиговезница, да би се до 1937. број штампарија смањио на 15 услед привредних поремећаја³⁾. Техничка опремљеност графичких предузећа стално је усавршавана, али никада није успјела да достигне ниво индустријски развијених европских држава. Захваљујући савременој технологији рада, која је вишеструко смањивала производне трошкове, у Бечу су 1921. графичке услуге биле јефтиније за 50% него у Љубљани, 60% него у Загребу, 70% него у Сарајеву и 100% него у Београду и Сплиту⁴⁾. Већ 1930, графичка предузећа на подручју Подружнице Савеза графичких радника Југославије у Сарајеву посједовала су 129 штампарских и 51 књиговезачку и картонашку машину. Од свих штампарија најмодерније је била опремљена Државна штампарија, која је 1929. имала седам одјелења и то: ручну словослагачницу, машинску словослагачницу, машинарницу, књиговезницу, стереотипију, механичку радионицу и експедицију.

3) АБиХ, фонд Подружница Савеза графичких радника Сарајева (у даљем тексту: ПСГРС), к. 17, док. бр. 963/1935. Извјештај Савезне организације Савеза графичких радника Југославије у Сарајеву од 22/1—1935. Централној управи Савеза графичких радника Југославије у Загребу; Исто, фонд ПСГРС, к. 20, док. бр. 181/1937.

4) Савез графичких радника Југославије, Извјештај о раду Савеза графичких радника Југославије од 1. I 1921. до 31. марта 1922, Загреб с. а., стр. 53.

Ручна словослагачница посједовала је слова за све европске језике старословенски, старогрчки, новогрчки, турски и арапски језик, као и специјална слова за босанчицу. Машинска словослагачница имала је четири »Линотипе« машини за слагање, које су биле снабђевене са 16 магацина матрица и 31 слогом свих врста слова. Машинско одјељење састојало се из 10 брзотисних штампарских машина од којих су четири биле снабђевене аутоматским уређајем за уалгање папира, двије двотурне брзотисне машине са аутоматским уређајем, двије мање машине за штампање типа »Тиегле«, једне машине за бронцирање и једног апарата за израду ваљака за штампарске стројеве. Књиговезница је посједовала три машине за резање папира и обрезивање књига, машину за повезивање књига концем и жицом, машину за повезивање протокола жицом, три машине за повезивање брошура жицом, строј марке »Falmazschine« за преламање папира, уређај за позлату са месинганим словима, пресу са израду луксузних корица за књиге и пет разних других машина. У одјељењу стереотиписе налазио се велики апарат за израду матрица, казан за топљење олова, у који је одједанпут могла стати тона олова, тестера за уређење стереотиписе и машина за обрезивање и урезивање фасета. Сви машински стројеви покретани су помоћу 35 електричних мотора јачине 50 ХП. Штампарија је просјечно годишње трошила 57 вагона папира, док је вриједност годишње производње износила око 8.000.000 динара.⁵⁾ Остала графичка предузећа била су мањих производних капацитета. Тако је у 1926. години, код Исламске дионичке штампарије, која је остварила добит у износу од 18.905 динара, дионичка главница износила 250.000 динара, Резервни фонд 121.939 динара, вјеровници 448.402 динара, вриједност пословне зграде по отпису 25.000 динара, инвестиције у Творници папирнатих врећица у Сарајеву 150.000 динара, дужници 496.537 динара и залихе материјала 153.917 динара.⁶⁾ Ни у једној грани индустрије државна политика није одиграла тако негативну улогу као у графичкој дјелатности, чији су развитак кочили реакционарни законски прописи о штампи и удруживању. Колико је сарајевска полиција својим произвољним тумачењем Закона о штампи и Закона о заштити државе спутавала привредну активност графичке дјелатности може се сагледати из извјештаја Савезне организације Савеза графичких радника Југославије у Сарајеву од 9. маја 1935, у коме се каже: »Пословна конјуктура није нимало живнула иако је то било за очекивати услјед спровођења избора за народне посланике. Ограничена слобода штампе, да не кажемо потпуно скучена, један је од највећих разлога да се у нашој струци, осим Државне штампарије, није осјетила никаква промјена на боље. Било је послова који су у вези са изборима, а тичу се чис-

5) Извјештај о десетогодишњем раду Савеза графичких радника-ца Југославије I. I 1921—31. XII 1930, стр. 35 и 36; »Народно јединство«, Илустровани званични алманах-календар Дринске бановине за бучетску 1930/31. годину, стр. 449 и 450.

6) ИАС, фонд ТК-101, к. 517, година 1925—1928. Извадак из биланса индустријских предузећа у Босни и Херцеговини у 1926. г.

то локалних прилика, који су ишли на израду у Загреб и Београд, јер је полиција чинила сметње изради тих послова (летака, плаката и изборних позива) код нас⁷⁾. Бројне протестне резолуције и демарши Савеза графичких радника Југославије и Савеза удружења графичких предузећа Југославије (СУГПЈ), влади, парламенту и разним министарствима, којима је тражено доношење напреднијег закона о штампи како би се омогућио »јачи пораст штампарске радности и на тај начин смањио бар донекле број неупослених радника«⁸⁾, нису утицали на измјену става режима према штампи и слободи мисли. Једно вријеме, радничка и послодавачка графичка организација у Сарајеву носиле су се мишљу да организују заједнички протестни генерални штрајк, као посљедње средство у борби за либерализацију штампе и оживљавање графичке дјелатности. Идеја о генералном штрајку никада није остварена, јер када је требало прећи с ријечи на дјело власници штампарија нису смогли снаге да се упусте у борбу с режимом, чије би посљедице по њих могле бити кобне. Ни царинска политика Краљевине Југославије није поговорила бржем развоју графичке индустрије, јер је завођењем високих царина на сировине и средства за рад и ослобађањем плаћања царина на дјела штампана у иностранству сужавана база домаће производње и упућивани власници графичких предузећа на коришћење услуга модерних и јефтинијих страних штампарија. То је највише штетило интересима графичких радника, пошто се на тај начин ширио обим незапослености. За вријеме повољне конјуктуре, број запослених радника у графичким предузећима у Сарајеву износио је близу 300, да би у појединим годинама привредних депресија и кризе спао на свега 115⁹⁾.

Хемијска индустрија била је заступљена са шест мањих и двије веће фабрике, од којих су двије производиле крему за ципеле, двије сапун и кристалну соду, једна сирће и алкохол, једна пиво и једна дуван. Творница крема за ципеле и свијеће »Арал«¹⁰⁾ Ратковића, Орловића и друга на Илици производила је годишње 10 до 12 вагона креме и свијећа. Творница »Вау«¹¹⁾ Сираки и друг такође се бавила производњом креме, али у мањем обиму. Фабрика сапуна »Вила«¹²⁾ била је опремљена једном парном машином јачине 35 ХП, казаном површине 80 м², 18 стројева за израду свијећа, машином за екстрактирање костију, машином за пирање сапуна и два казана за кување сапуна. Производила је све врсте сапуна, свијеће и кристалну соду за потребе домаћег тржишта. Због рестриктивних мјера земаља из-

7) АБиХ, фонд ПСГРС, к. 17, док. бр. 362/1935. Извјештај Савезне организације Савеза графичких радника Југославије у Сарајеву од 9/5-1935. Централној управи Савеза графичких радника Југославије у Загребу.

8) Исто, фонд ПСГРС, књ. 19/1. Записник Главне родошње скупштине Савезне организације Савеза графичких радника Југославије у Сарајеву, одржане 17/3-1940.

9) Исто, фонд ПСГРС, к. 14, док. бр. 454/1933. Писмо Подружнице Савеза графичких радника Југославије у Сарајеву од 7/7-1935. Централној управи Савеза графичких радника Југославије у Загребу; Извјештај о раду Савеза графичких радника Југославије од 1. I 1921. до 31. марта 1922, стр. 53.

возница сировина и стране конкуренције фабрика је 1925. престала с радом. Фабрика сапуна и кристалне соде Петра Евангелидеса годишње је производила, примјеном машина на електрични погон, 50 вагона кристалне соде и 23 вагона сапуна. Годишња производња Градске плинаре износила је 1.000.000 м³ плина, 300 вагона кокса, 20 вагона катрана и 90 вагона амонијачне соде. У 1924. остварила је приход у висини од 1.617.425 динара, а за 11 мјесеци 1925. г. 1.727.917 динара. Сва четири градска предузећа: плинара, електрана, водовод и трамвај остварила су у 1925. укупан приход од 21.983.396 динара. Дioniчка пивара била је опремљена са три турбине јачине 570 ХП, три компресора од 180 калорија, три динамомашине од 90 киловата, шест казана укупне површине 580 м², куваоницом за 400 хектолитара и дрводјељском и машинском радионицом. Године 1928. располагала је капиталом од 3.000.000 динара златне вриједности, који је највећим дијелом припадао Јеврејима око Wiener Bank Verein und Credit Anstalt. Високе јавне дажбине, које су 1938. износиле чак 3.531.100,07 динара, велики транспортни трошкови, око 1,50 динара по литру, конкуренција вина и ракије и опадање куповне моћи тржишта гушили су производњу пива. Просјечна годишња производња пива у послужератном периоду износила је 60.000 до 70.000 хектолитара, а 1934. свега 10.000 хектолитара, умјесто 250.000 хектолитара колики је био капацитет пиваре. Творница сирћета и алкохола Штокхамера производила је годишње 1.000 хектолитара десетпостотног сирћета за потребе домаћег тржишта. У ред технички најмодерније опремљених творница спадала је Фабрика дувана. У почетку је била опремљена уређајима најједноставније конструкције, покретаним људском снагом, који су, касније, у све већој мјери замјењивани модернијим стројевима на електрични погон. Са усавршавањем технологије производње настављено је и после 1918, тако да је до 1930. купљено још 55 нових машина. У периоду између два свјетска рата, продукција је вишеструко повећана као резултат усавршавања средстава за рад, проширења производних капацитета, повећања броја запослених радника са 473 у 1906. на 1.200 у 1928. и интензивирања производње уз појачану експлоатацију радног особља. Док је прије првог свјетског рата највећа годишња производња износила нешто мање од 65.000.000 комада цигарета, дотле је 1928. порасла на преко једну милијарду килограма резаног дувана и 1.097.724.364 комада цигарета. При фабрици је било изграђено радничко купатило, амбуланта и кантина¹⁰⁾.

10) ИАС, фонд ГПС, к. 1, Пов. бр. 32/1930. Извјештај Градског потлаварства Сарајево од 29/1-1930. Управи полиције у Сарајеву; Исто, фонд ТК-101, к. 4, година 1924, док. бр. 4/1924. Списак индустријских предузећа сарајевске области; Трговачка и обртничка комора за Босну и Херцеговину, Извјештај о привредним приликама и раду Коморе у години 1925, Сарајево 1926, стр. 57; Трговинско-индустријска комора у Сарајеву, Извјештај о привредним приликама и раду Коморе у години 1934. и 1939, Сарајево 1935 (стр. 109 и 110) и 1940 (стр. 136); Споменица педесетогодишњице Фабрике дувана у Сарајеву 1880—1930, Сарајево 1930, стр. 7—21; Миодраг Чанковић, *Фабрика дувана Сарајево 1880—1970*, Сарајево 1970, стр. 47.

Текстилна индустрија је по броју творница и радионица напредовала као мало која друга индустријска грана. Томе су, неоспорно, допринијеле високе заштитне царине иза 1925. и јефтина радна снага. Од 1925. до 1934. смањен је увоз финалних текстилних производа у Југославији за близу 3,5 пута, уз истовремено повећање увоза сировина за 2,41 пут. Крајем 1935. у Босни и Херцеговини је радило 26 текстилних фабрика и радионица које су највећим дијелом биле сконцентрисане у Сарајеву. Најзначајнија текстилна предузећа у Сарајеву била су: Творница ћилима, Творница беза и везионица, фабрика чарапа »Кључ«, Текстилна индустрија »Шик« и Завод за војну одјећу. Творница ћилима у Сарајеву, без својих филијала у 15 мјеста Босне и Херцеговине, посједовала је 300 станова на којима су ручном техником израђивани гоблени и босански, пиротски и персијски ћилими са 40.000 до 384.000 узлова по м². Потребе у сировинама подмиривало је највећим дијелом домаће тржиште, тако да су само у мањој количини увожене из Енглеске и то првенствено ангорска вуна. Највећа годишња производња, уз ангажовање 120 стално запослених радница и 180 радница које су радиле ван фабрике, од комада, износила је 3.000 комада ћилима у вриједности око 7.000.000 динара. Производња је претежно зависила од потражње на страном тржишту, која је била веома колебљива. Тако је између 1919—1925. извезено у иностранство свега 1.488 комада ћилима у вриједности од 1.366.158 динара. Само у ријетким годинама повољне привредне конјуктуре извоз је достигао годишњу вриједност од 1.000.000 динара, да би за вријеме економске кризе потпуно замро. Ћилими су највише извожени у Аустрију, Чехословачку, Њемачку, Белгију, Холандију и Енглеску. Творница беза и везионица производила је разне врсте домаћег платна, хаљине, столњаке, тапне, чипке за шивање и друго, у годишњој вриједности од 4.000.000 динара, која је ријетко када реализована. Тако је буџетске 1931/32. године, од продаје робе остварила приход од свега 530.765 динара¹¹⁾. Сасвим је очигледно да се ни Творница ћилима ни Творница беза и везионица не би могле одржати код оваквог начина пословања да њихови пословни губици редовно нису санирани из државног буџета. Рад ових творница није био постављен на економску основу и режиму, у крајњој линији, то није ни било важно, већ су му прије свега служиле као погодно средство пропаганде за јачање и учвршћење свог ути-

11) ИАС, фонд ТК-101, к. 4, година 1924, док. бр. 4/1924. Списак индустријских предузећа сарајевске области; Архив Радне организације (у даљем тексту АРО) Ткаоница ћилима Сарајево, фонд Вановинска ткаоница беза и везионица у Сарајеву, Експозе управника Прице о приједлогу буџета Вановинске ткаонице беза и везионице у Сарајеву за буџетску 1933/34. годину; Исто, фонд Државна ткаоница ћилима у Сарајеву, Матична књига радника Државне ткаонице ћилима у Сарајеву за 1920—1926. годину; Трговинско-индустријска комора у Сарајеву, Извјештај о привредним приликама и раду Коморе у години 1934, стр. 111; Исто, Извјештај о привредним приликама и раду Коморе у години 1935, стр. 98; Текстилна индустрија и текстилно радништво у Југославији. Анкета Централног секретаријата радничких комора одржана у Београду 24. јануара 1936, стр. 17.

цаја у национално, вјерски и социјално хетерогеној сарајевској средини.

Фабрика чарапа »Кључ« израсла је из занатске радионице у модерно опремљену творницу, која је 1935. имала 435 разних машина на електрични погон, парни казан за бојење, двије пећи за сушење, једну центрифугу, три пресе и четири електромотора. Сировине је увозила из иностранства и то углавном из Њемачке, због чега је 1939—1940. запала у велику кризу услед рестрикције увоза. Годишњи капацитет производње износио је око 150.000 пари чарапа, претежно за потребе југословенског тржишта, што је представљало свега једну четвртину пуног производног капацитета. Још 1925, када је дневно производила 400 пари чарапа, вриједност годишње продукције износила је 12 милиона динара.

Текстилна индустрија »Шик«, која је основана 1920, била је опремљена са 113 машина на електрични погон. Потребе у сировинама подмиривала је увозом из Аустрије, Италије и Чехословачке, производећи годишње 30.000—40.000 комада трикотаже и плетене робе. Завод за војну одјећу искључиво је радио за потребе војске. Фабрика плетене робе »Југовуна« годишње је производила, уз примјену 68 стројева, око 25.000 комада трикотаже и 2.800 пари чарапа. Прва сарајевска творница чипака и пантљика, која је располагала са 32 механичка строја, производила је годишње 3.500 кг памучних и свилених трака и 300 кг леонског предива. Код Творнице трикотаже »Леда«, опремљене са 21 машином на електрични погон, годишњи капацитет производње кретао се око 5.000 кг вунене и плетене робе. Уз примјену 32 машине, Фабрика трикотаже »Мерино« годишње је производила 12.000 кг вунене и памучне трикотаже. Фабрика фесова, шешира и кићанки Ислама Вранића и сина основана је 1925. Примјеном 10 стројева производила је 400 кг кићанки годишње. Прва босанскохерцеговачка ткаоница и творница вуне, памука и кокоса Otto V. Roubiček и друг развила се из занатске радионице. Била је опремљена са 40 машина на електрични погон. У производњи се оријентисала на израду кокосових отирача и ћилима. Почетком 1939, творница је располагала са 1.500.000 динара капитала, од чега је 40% било страног, чехословачког, поријекла¹²⁾.

Механичка фабрика канапа и ужарске робе Силвиа Папа настала је трансформацијом занатске радионице у индустријско предузеће. Посједовала је 27 стројева на електрични погон и производила годишње око 15 вагона ужарске робе и 30 вагона јутених и ланених продуката. Индустријска радња за производњу трикотаже Бенциона Д. Кајона била је опремљена са 12 машина на електрични погон. Индустрије рубља »Дора« имала је 17 шиваћих машина које је покретао један електрични мотор. Фабрика сукна и вунене робе Мухамеда Ужичанина посједовала је једну механичку чешљау, машину за фино предење, више механичких разбоја, пет ручних разбоја, двије ступе, бојационицу и машину за пеглање. Бавила се производњом

12) АВиХ, фонд КВУДБ, Пов. бр. 1. 872/1939. Извјештај Управе полиције у Сарајеву од 17/4-1939. КБУ Дринске бановине.

сукна, шевиота и шајака. Услед јаке конкуренције и недостатка капитала за унапређење технологије производње, фабрика је престала с радом 1923. За Фабрику текстилних играчака »Балкан«, основану 1928, и фабрику трикотаже Мустафе Ајановића и друга нисмо могли доћи до података о техничкој опремљености и обиму производње. Годишњи капацитет производње Радионице за прераду памука и свиле Меде Зинхасовића, снабђевене са 11 машина, износио је 10.000 кг памука и свиле. Примјеном 21 машине, Ручна и механичка ткаоница Силвиа Салома годишње је производила 5.000—6.000 кг вуне и памучне тканине. Иако је обим годишње продукције Сарајевске фабрике капа и шешира једва достигао 6.000 комада капа и шешира, ова творница је, ипак, успјела да се одржи и не обустави рад. Код Фабрике капа, шубара и рубља »Веста« капацитет годишње производње износио је 1.500 до 2.000 комада капа и 500 комада шубара. То је било недовољно да се издржи домаћа и страна конкуренција, због чега је фабрика ликвидирала. Уз примјену шест машина, Радионица гајтана Идриза Латифа и брата производила је 3.000—4.000 кг гајтана годишње искључиво за потребе домаћег тржишта, док се код Радионице гајтана Идриза Османа и синова годишња производња кретала између 1.500—2.500 кг гајтана. Помоћу осам машина покретаних електричном енергијом, Радионица за прераду и намотавање конца Исака Ј. Алкалаја годишње је снабђивала тржиште са 10.000 кг конца. Годишњи обим производње Радионице за израду марама и реса Субхије Османагића, опремљене са четири строја, износио је од 2.500 до 3.000 кг реса¹³⁾.

Прехрамбена индустрија није успјела да се јаче развије и поред тога што је Босна и Херцеговина располагала богатим и разноврсним сировинским потенцијалом. Узрок томе лежао је у изразито аграрном карактеру босанскохерцеговачког друштва, које није било упућено на снабдијевање прехрамбеним артиклима индустријске производње, услед чега је њихова потражња на домаћем тржишту била слаба. С друге стране, конкурентска способност тих производа била је мала да би се на страном тржишту могла успјешно носити у конкуренцији с другим земљама. Тиме се објашњава чињеница да је у Сарајеву свих шест творница прехрамбене индустрије: Фабрика бомбона »Зора«, Творница бомбона, чоколаде и кекса »Оријент«, Фабрика тјестенина »Босна« д. д., Творница конзерви и етиважа шљива »Мива«, Прва босанскохерцеговачка фабрика воћа и поврћа »Пехар« д. д. и Сарајевски паромлин на ваљке д. д., радило са осјетно смањеним капацитетима, чак и до једне трећине какав је био случај с Фабриком тјестенина »Босна« д. д. 1922. године. Опадањем при-

13) ИАС, фонд ТК-101, к. 4, година 1924, док бр. 4/1924. Списак индустријских предузећа сарајевске области; Исто, фонд ТК-101, к. 4, година 1924, док. бр. 4/1924. Записник 33. редовне пленарне сједнице Трговачке и обртничке коморе за Босну и Херцеговину одржане 1/4-1924; Исто, фонд ГПС, к. 140, Пов. бр. 787/1928. Извјештај поглаварства Сарајева од 2/6-1928. великом жупану сарајевске области; Исто, фонд ГПС, к. 66, док. бр. 26. 684/1935. Списак индустријских предузећа; Привредни водич кроз Дринску бановину, стр. 29—45; Миливоје М. Савић, н. д., II део, стр. 108, 109 и 212.

вредне активности после 1922, прехранбена индустрија је захваћена трајном кризом, чија је последица била престанак рада »Миве«, »Пехара« и Паромлина¹⁴⁾.

Металоперађивачка индустрија је по броју творница и радионица долазила одмах иза текстилне и графичке, док се по броју запослених радника налазила на првом мјесту. Структура и обим производње били су прилагођени потребама и куповној моћи домаће тржишта, тако да су скоро сва постојећа предузећа била оријентисана на продукцију једноставнијих артикала. Као што ће се видјети из даљег излагања, модерна индустрија за прераду метала стварно није ни постојала.

Заједно са жељезничким радионицама у Мостару, Завидовићима и Дрвару, Главна жељезничка радионица у Сарајеву бавила се, углавном, сервисним одржавањем жељезничког возног парка у Босни и Херцеговини, Црној Гори, Македонији, Словенији и Србији, на којим пословима је било ангажовано више специјализованих група радника. Производња Радионице се стално налазила у успону, тако да је 1940. у њеној режији, поред преко 12.000 мањих оправки на путничким и теретним вагонима, извршен ремонт и оправка на 283 локомотиве, 683 путничка вагона и 785 теретних вагона^{14а)} У Војнотехничком заводу произвођена је муниција, експлозив и оружје за војне потребе. Капацитет годишње производње Творнице жице и ексера износио је око 20.000 кг жице и 140 вагона ексера. Прва босанско-херцеговачка творница шарафа и заковица Wolf i Komp развила се из занатске радионице у индустријско предузеће са 60 машина на електрични погон и годишњом продукцијом од 10.000 комада шарафа. Творница кола Душана Марића имала је коларску, ковачку, лакирерску и тапетарску радионицу са трачном тестером, уређајем за рендисање, универзалним брусом и бушилицом. У 1921. творница је произвела 28 луксузних фијакера, пет каросерија и 150 плугова. За Акционарско друштво машинске индустрије »Јадран«, Прву сарајевску индустрију кућног, кухињског и техничког прибора »Тријумф«, Индустрију за машинско прерађивање лима »Лимин«, Фабрику каросерија Антоније Лисе и Прву босанскохерцеговачку радионицу за савијање ковина Едхема Ђулизаревића нисмо успјели доћи до података о техничкој опремљености и производним капацитетима. Једино се зна да је »Јадран« 1937. располагао капиталом у висини од 5.000.000 динара, да се »Тријумф« борио с тешкоћама око увоза сировина на које је 1934. плаћао царину у износу 20%—30% од вријед-

14) ИАС, фонд ТК-101, к. 4, година 1924, ф. 4. Записник 33. редовне пленарне сједнице Трговачке и обртничке коморе за Босну и Херцеговину одржане 1/4-1924; Исто, фонд ТК-101, к. 5, година 1925, док. бр. 6. 446/25. Извјештај Сарајевског паромлина на ваљке у Сарајеву од 18/1-1926. Трговачкој и обртничкој комори за БиХ; Трговинско-индустријска комора у Сарајеву, Извјештај о привредним приликама и раду Коморе у години 1939, стр. 339 и 340; Миливоје М. Савић, н. д., III део, стр. 4 и 26.

14а) Гафrael Брчић, Радионица између два свјетска рата, Енергоинвест — РО »Васо Мискић-Црни« Сарајево 1890—1980, Сарајево 1980, стр. 24, 25 и 28.

ности производње, да је »Лимин« производио багламе, браве, катанце, резе и окове за прозоре, врата, сандуке и ормане, да је Фабрика каросерија Антонија Лисе 1920. прерасла из занатске радионице у модерно опремљено индустријско предузеће и да је код Прве босанскохерцеговачке радионице за савијање ковина Едхема Ђулизи-ревића производња била организована помоћу 10 стројева на електрични погон. У саставу Инжењерско-техничког бироа инж. Бранка Ећимовића налазила се Фабрика мотора и аероплана »Авија«, која се бавила оправком разних машина и производњом дјелова за авионе. Жељезарска индустрија »Ферум« д. д. била је опремљена с двије парне машине јачине 110 ХП, 35 машина за израду жице, 30 машина за израду ексера, 13 машина за чишћење ексера и 20 помоћних машина за израду и оправку алата, чијом је примјеном годишње произвођено 180 вагона жице и ексера. Недостатак обртних средстава, високе цијене сировина, високи транспортни трошкови и јака конкуренција приморали су фабрику да 1923. обустави производњу. Производни капацитет Радионице за израду гвоздених кревета Фрање Наза износио је око шест вагона кревета годишње. Радионица златних и сребрених производа браће Златар посједовала је ваљалоницу за израду лима, пресу за израду прстења, медаља, орден-а, дугмади и копчи и пећ за емајлирање. Сировинама се снабдије-вала увозом из иностранство. Тако је, само 1920, легално увезла 8.586 кг златне робе с полудрагим камењем и имитацијама, 6.427 кг среб-реног накита, 60.732 кг остале сребрене робе, 8.987 кг позлаћене и по-сребрене робе и 18.036 кг других металних производа, све у ври-једности од преко 2.000.000 динара¹⁵).

Индустрија грађевинског материјала борила се с великим теш-коћама изазваним перманентном кризом грађевинске дјелатности услед нестабилних привредних прилика и слабе куповне моћи тр-жишта. Тек избијањем другог свјетског рата оживјела је грађевинс-ка активност, што је било посљедица претварања новчаног капитала у непокретна добра. Најзначајније предузеће грађевинске индустри-је било је Прва асфалтна индустрија Antona Szirmaia, која је, при-мјеном 15 машина, годишње производила 300 вагона асфалта, 200 вагона катранске кровне љепенке, 20 вагона осталих катранских про-извода и 30 вагона других хемијских продуката. Фабрика асфалта градске општине основана је са циљем да се Општина у грађевинској дјелатности ослободи неугодне зависности од приватника, у чему је постигла потпун успјех. Предузеће за градњу и грађевински матери-јал Аугуста Брауна д. д. посједовала је парну циглану с годишњим

15) ИАС, фонд ТК-101, к. 4, година 1924, док. бр. 4/1924. Списак индустријских предузећа сарајевске области; Исто, фонд ГПС, к. 24, док. бр. 66. 539/1936. Представка »Тријумфа« прве сарајевске индустрије кућног, кухињског и техничког прибора од 15/10-1936. Градском поглаварству Сарајева; Трговинско-индустријска комора у Сарајеву, Извјештај о привредним приликама и раду Коморе у години 1934, стр. 106; Миливоје М. Савић, н. д., III део, стр. 240; Љубомир Ст. Косиер, Социјално-национална структура Југославије II. Јевреји у Југославији, стр. 223 и 247.

капацитетом 6.000.000 комада цигле. У ред већих грађевинских предузећа спадала је и Столарија за градњу и покућство Рудолфа Сухија, која је била опремљена са 18 стројева на електрични погон јачине 69 ХП. Израдом грађевинске опреме и материјала бавили су се још Фабрика за производњу глинених пећи, Грађевинско и техничко предузеће Спасоја Мандрапе и другова, Творница за градњу и намјештај Стјепана Михалића, Фабрика намјештаја Петра Векића, Столарска задруга »Восна«, Столарија за градњу и покућство Јосипа Таубмана, Грађевинско предузетништво Ђуре Нејхенбауера и десет циглана, за које у изворима нема података о техничкој опремљености, обиму производње и основном капиталу¹⁶⁾.

Индустрија коже и обуће спадала је у ред недовољно развијених индустријских грана. То потврђује податак да су у Сарајеву постојале свега три индустријска и полуиндустријска предузећа ове врсте и то: Фабрика коже Михајла Алкалаја, Индустрија и трговина ципела »Хуманик« и Хрватска ципеларска задруга Баришића. Производни капацитет Фабрике коже Михајла Алкалаја износио је годишње 10.000 комада кожа за горњи дио обуће. Годишња производња »Хуманика«, који је 1935. располагао са 3.000.000 динара основног капитала, кретала се око 7.000 пари ципела.¹⁷⁾

Дрвна индустрија. Пространи шумски комплекси, који су 1921. у Босни и Херцеговини запремали површину од преко 2,5 милиона ха, велика потражња дрвета и дрвних прерађевина на тржишту и изобиље јефтине радне снаге учинили су експлоатацију шума једним од најпривлачнијих објеката интересовања капитала. Резултат тога интересовања био је подизање на десетине шумскоиндустријских предузећа и нерационална експлоатација шумских богатстава, о чему говори податак да су 1921. године 52 крупна предузећа босанскохерцеговачке дрвне индустрије дугорочним уговорима обезбиједила себи право на експлоатацију 313.786 ха најквалитетније шуме у укупној маси од 45 милиона кубика и годишњим етатом од два милиона кубика. Године 1929, само на подручју сарајевске области било је 97 шумскоиндустријских предузећа и мањих пилана са преко 5.000 радника и годишњом производњом од 250.000 до 300.000 м³ дрвета. Нема сумње да би експлоатација шума била још интензивнија да на страном тржишту није било конкуренције јефтиног руског и румунског дрвета и недостатак возног парка, због чега је дрвна индустрија западала у честе периодичне кризе, што је за посљедицу

16) ИАС, фонд ТК-101, к. 20, година 1933, ф. 9. Извјештај о стању индустрије БиХ у 1933. г.; Исто, В-363. Здравствене прилике радника у индустријским предузећима Сарајева; Исто, фонд ГПС, к. 66, док. бр. 44. 889/32. Извјештај Градског поглаварства Сарајево од 24/8-1932. Савезу градова Југославије у Београду; Десет година привреде Краљевине Југославије, стр. 43, 51 и 66.

17) »Народно јединство«, Илустровани званични алманах-календар Дринске бановине за буџетску 1930/31. годину, стр. 163; »Радничко јединство«, Сарајево, бр. 30 од 15/9-1922, стр. 4. Кожарски радници у Хрв(атској) ципеларској задрузи.

имало редукцију производње и повећање незапослености. Свјетска економска криза 1929—1934. снажно је уздрмала темеље босанско-херцеговачке дрвне индустрије. Већи број малих и средњих пилана престао је с радом, док су сва већа шумскоиндустријска предузећа редуцирала производњу за 30%—50%. Највећа шумскоиндустријска предузећа на подручју шире сарајевске регије, која су се бавила извозом дрвета у Италију, Аустрију, Грчку, Египат, Тунис, Мароко и државе америчког континента, била су: Индустрија дрвета »Варда« а. д. у Вишеграду, Индустрија дрвета Ђузепе Фелтринели и Комп. у Сјетлини, Buttazzoni i Venturini, у Сарајеву, »Јела« д. д. за експлоатацију дрвета у Сарајеву, Експлоатација и индустрија дрвета Хаџи-Мухамеда Ахметашевића и синова у Мокром, Експлоатација и индустрија дрвета Н. Ј. Кашиковића у Хаџићима, Шумска индустрија »Озрен« а. д. у Средњем, Експлоатација и експортирања дрвета »Бињежево« код Сарајева, Парна пилава »Мошћаница« у Васином Хану код Сарајева, Пилана Срећка Најберга и сина на Палама, Пилана Грчког друштва за трговину и индустрију на Палама, Пилана Васе Тодоровића и др. на Палама, Пилана Браће Х. Шабановића на Палама, Пилана Аугуста Брауна на Сокоцу, Пилана Петра Бианкиниа у Устипрачи и »Устипрача« д. д. за шумску индустрију у Устипрачи. Све остале пилане биле су мањег капацитета и вршиле су експлоатацију и прераду дрвета искључиво за потребе домаћег тржишта. »Варда« је запошљавала до 1.500 радника и посједовала је у Добруну код Вишеграда пилану на парни погон с десет гатера и 21 км шумске пруге. Индустрија дрвета Ђузепе Фелтринели и Комп. запошљавала је око 1.500 радника, имала је пилану у Сјетлини, 52 км шумске пруге и 14 гатера на парни и електрични погон јачине 770 ХП, с годишњом производњом око 60.000 м³ дрвета. Индустрија д. д. Buttazzoni i Venturini, чији је сувласник био италијански држављанин Petar Buttazzoni, имала је у Сарајеву и Илијашу пилане с девет гатера на парни и електрични погон јачине 240 ХП, 50 км шумске пруге и годишњу продукцију од 27.000 м³ дрвета. У склопу сарајевске пилане налазила се творница покућства и паркета, која је почетком 1939. располагала са 5.000.000 динара капитала и некретнинама у вриједности од 10.000.000 динара. »Јела« д. д. располагала је са 5.000.000 динара капитала, посједовала је пилану у Тарчину с девет гатера на парни погон јачине 200 ХП, 30 км шумске пруге и Фабрику сандука и грађевинског материјала у Сарајеву. Запошљавала је до 500 радника и производила 35.000—45.000 м³ дрвета годишње. Парна пилава Хаџи-Мухамеда Ахметашевића и синова била је опремљена с два гатера и једним венецијанером на електрични погон. Обим годишње производње Експлоатације и индустрије дрвета Н. Ј. Кашиковића, уз ангажовање до 300 радника у двије пилане и примјену пет гатера јачине 200 ХП, износио је до 30.000 м³ дрвета. »Озрен« д. д. је организовао производњу помоћу два гатера и два венецијанера уз ангажовање до 100 радника. Капацитет Парне пилане Аугуста Брауна а. д., као и пилане Петра Бианкиниа износио нером и с три циркулара, износио је око 10.000 м³ дрвета годишње. Код пилане »Бињежево«, која је запошљавала до 200 радника и имала два гатера и два венецијанера, годишња продукција кретала се

око 20.000 м³ дрвета. Пилана Срећка Најбергера и сина снабдијевала је тржиште са 25.000 м³ дрвета годишње. Исти обим годишње производње имала је и пилана Грчког друштва за трговину и индустрију, која је посједовала шест гатера. Пилана Васе Тодоровића имала је шест гатера и запошљавала је 300 радника. Производни капацитет пилане Аугуста Брауна а. д., као и пилане Петра Бианкиниа износио је 15.000 м³ дрвета годишње. Пилана Браће Х. Шабановића била је опремљена са три гатера и четири венецијанера на парни и водени погон јачине 159 ХП, имала је 13 км шумске пруге и запошљавала је до 180 радника. Код »Устипраче« д. д. за шумску индустрију, производња је била организована помоћу четири гатера на парни погон јачине 250 ХП и уз ангажовање око 400 радника¹⁸⁾.

Експлоатација богатих и разноврсних рудних налазишта у Босни и Херцеговини имала је изванредан значај за пауперизовано и пролетаризовано сељаштво које је запошљењем у рудокопима, слично као у експлоатацији шумских блага, добрим дијелом нашло себи допунско или главно врело егзистенције. Тим су већи значај за село имали рударство и дрвна индустрија, јер развој и структура градске привреде нису били усклађени с демографским приликама и социјално-економским потребама земље. Између 1919—1941. у широј околини Сарајева радило је шест рудника и једна жељезара и то рудници угља у Брези, Какњу и Кукавицама, рудник гвожђа у Варешу, рудник мангана у Семизовцу, рудник антимона код Фојнице и Жељезара Вареш, који су 1939, сви заједно, запошљавали око 4.000 радника. Исте године вриједност њихове укупне годишње производње износила је 220 милиона динара, од чега је на име најамних радног особља исплаћено 57 милиона динара¹⁹⁾.

На подручју града Сарајева била су још лоцирана четири индустријска предузећа: Прва босанскохерцеговачка ситарска индустрија Фрање Сопианица, Сарајевска творница папирнатих врећица, фабрика цигарет-папира С. Д. Алкалаја с дневном производњом од 700 комада пакетића монополског и 500 пакетића луксузног цигарет-папира и Градска електрична централа. Уз примјену машина јачине 5.000 ХП, Градска електрична централа производила је годишње пре-

18) ИАС, фонд ТК-101, к. 4, година 1924, ф. 2. Записник 33. редовне пленарне сједнице Трговачке и обртничке коморе за БиХ одржане 1/4-1924; Исто; фонд ТК-101, к. 6, година 1925, ф. 1. Записник 35. редовне пленарне сједнице Трговачке и обртничке коморе за БиХ одржане 20/3-1925; АБиХ, фонд КБУДБ, Пов. бр. 1. 872/1939. Извјештај Управе полиције у Сарајеву од 17/4-1939. КБУ Дринске бановине; »Народно јединство«, Илустровани званични алманах-календар Дринске бановине за буџетску 1930/31. годину, стр. 149—155; Десет година привреде Краљевине Југославије, стр. 33, 52, 53, 58, 59, 195, 222, 228 и 313; Трговинско-индустријска комора у Сарајеву, Извјештај о привредним приликама и раду Коморе у години 1939, стр. 129—135; Миливоје М. Савић, н. д., III део, стр. 49—52; Љубомир Ст. Косиер, н. д., стр. 231.

19) Трговинско-индустријска комора у Сарајеву, Извјештај о привредним приликама и раду Коморе у години 1939, стр. 126—135.

ко 8.000.000 kWh електричне енергије, тако да је 1924. остварила приход од 10.459.717 динара²⁰⁾.

Занатска производња

Процес назадовања занатства, започет у доба аустроугарске управе, настављен је (али није довршен) и после 1918, услед чега је занатска дјелатност спала, од некад главне, на услужну грану градске привреде. Основни узроци хроничне кризе занатства остали су скоро исти као и за вријеме аустроугарске владавине: конкуренција јефтиније индустријске робе, недостатак обртних средстава за модернизацију производње, опадање куповне моћи широких потрошачких маса и застој грађевинске дјелатности изазван заштитним мјерама сиромашних подстанара и нестабилним привредним приликама. Све то имало је за посљедицу осиромашавање и пролетаризацију занатлија, хиперпродукцију стручних кадрова и раширеност неравног занатског рада²¹⁾.

У односу на период прије првог свјетског рата, силно се увећао број занатских радњи којих је 1929. у Сарајеву било 2.932, а чији се број за вријеме и после привредне кризе смањио на 1.500. Колики је био број самосталних занатских радњи појединих врста, најбоље показује следећа табела²²⁾.

Табеларни преглед броја самосталних занатских радњи на подручју града Сарајева и сарајевског среза на дан 31. XII 1933.

Назив заната	Број радњи	Назив заната	Бр. радњи
Грађевинари	23	Пећари	5
Зидари	23	Кипари	1
Димњачари	11	Тапетари и декоратери	15
Тесари	8	Столари	79
Дунђери	10	Сандукчије	10

20) ИАС, фонд ГПС, к. 1, Пов. бр. 32/1930. Извјештај Градског поглаварства Сарајево од 29/1-1930. Управи полиције у Сарајеву; АБиХ, фонд ВЖСО, Пов. бр. 2. 917/1925. Поглед прихода Градске општине Сарајева за 1924/25; »Народно јединство«, Илустровани званични алманах-календар Дринске бановине за буџетску 1930/31. годину, стр. 166; Градска штедионица Општине града Сарајева, Извјештај за пословну годину 1931, Сарајево 1932, стр. 7.

21) Извјештај о раду сарајевске Занатске коморе и о стању занатства њеног подручја у годинама 1936. и 1937, Сарајево с. а., стр. 129.

22) ИАС, фонд Занатска комора (у даљем тексту ЗК), к. 56, година 1934, док. бр. 311/1934. Статистички подаци о броју чланова Удружења занатлија за град Сарајево и срез сарајевски на дан 31/12-1933.

Назив заната	Број радњи	Назив заната	Бр. радњи
Покривачи кровова	3	Пиланари	30
Калдрмџије	3	Кефари (четкари)	4
Клесари	4	Брусачи стакла	2
Бачвари	2	Инсталатери пар. гријања	1
Поправљачи клавира	3	Електроинсталатери	17
Ситари	4	Механичари	7
Стаклари	13	Вулканизери	3
Паркетари	3	Ауто-механичари	6
Израда музичких инструмената	2	Прецизни механичари	3
Токари	2	Ковачи	37
Кошарачи	4	Ковачи-колари	6
Самарџије	4	Поткивачи	2
Резачи дрва	1	Израда ауто-каросерија	1
Брусачи ковина	4	Аутолакирери	2
Бравари	12	Собосликари и личилари	34
Лимари	31	Собосликари-писмосликари	2
Водоинсталатери	10	Кројачи мушких одијела	106
Металостругари	2	Терзије	15
Казанџије	26	Позамантери	1
Савијачи ковина	1	Крзнари	4
Машин-бравари	5	Јорганџије	3
Калајџије	2	Абације	9
Пушкари	5	Терзије-крпеџије	2
Ливци метала	2	Калари	4
Ножари	4	Бојење тканина	6
Звонари	2	Казази	1

Назив заната	Број радњи	Назив заната	Бр. радњи
Мутапчије	1	Папучари	7
Израђивачи кишобрана	3	Седларо-ременари	12
Шеширчије	4	Кофеџије	2
Ђулахчије	2	Кобасичари	9
Израђивачи гајтана	1	Месари	106
Кројачи-крпаџије	2	Месари-кобасичари	8
Премотачи конца	1	Цревари	2
Везиље	10	Пекари	110
Кројачице	48	Израђивачи кадаифа	1
Китничари	2	Бурегџије	3
Израда чарапа	1	Млинари	46
Израда вјештачког цвијећа	1	Сластичари	21
Шивење рубља	10	Оријенталне сластичарнице	23
Текстилне играчке	1	Шећерџије	20
Модисткиње	7	Медичари	1
Цртежи за ручне радове	2	Израда бомбона	1
Израда мидера	3	Златари	17
Трикотажа	6	Часовничари	20
Израда марама и реса	2	Кујунџије	11
Обућари	161	Гравери	2
Обућари-крпеџије	32	Тауширање	1
Сарачи	31	Џизелирање	1
Опанчари	28	Бербери	14
Бријачи	112	Калуџије фесова	5
Фризери	2	Прање и глачање рубља	10
Чешљари	1	Израда содаводе	5

Назив заната	Број радњи	Назив заната	Бр. радњи
Бријачи-фризери	13	Израда масти за паркетe	1
Масери	1	Пецари	5
Педикери	1	Израда хемијских производа	2
Израда козметике	2	Производња мљечних производа	2
Маникери	1	Хемијска чистионица	1
Књиговесци	10	Умјетни вртлари	1
Фотографи	14	Лончари	1
Пржионице кафе	9	Свјећари и воскари	1
Укупно:			1.740

Наша истраживања развитка занатства у Сарајеву не потврђују мишљење Мије Мирковића да је занатска производња «у Југославији између 1918. и 1941. од свих господарских сектора размјерно највише напредовала», да је то «напредовање било квантитативно и квалитативно» и да се повећао обим занатске продукције и техничка опремљеност занатских радионица. «Напредак обрта имао је, према Мији Мирковићу, низ битних предуслова: повољан положај великих сељака у житородним крајевима, подизање градова, кућа и станова у градовима (Београд, Загреб, Љубљана, Сарајево...), проширење буржоаског друштва и чиновништва и царинска заштита од иноземне конкуренције»²³). Из овога произилази да је развитак капитализма благотворно дјеловао на екстензивну занатску производњу каква је, претежно била ова. Такав закључак, међутим, био би погрешан, јер је развитак капиталистичких друштвених односа био погубан по ситну, па и занатску, производњу. То су аргументовано доказали класици марксизма. Тако, на примјер, Карл Маркс и Фридрих Енгелс у Манифесту комунистичке партије констатују да се, услед развитка капитализма, «ситни средњи сталеж, ситни индустријалци, трговци и рентијери, занатлије и сељаци, [...] срозавају [...] у порелатирајт, делом тиме што њихов мали капитал није довољан за вођење крупне индустрије, те подлеже конкуренцији већих капиталиста, делом тиме што њихова умешност изгуби вредност услед нових начина производње»²⁴). Лењин, такође, истиче да се у

23) Мијо Мирковић, *Економска историја Југославије*, Загреб 1958, стр. 380.

24) Карл Маркс—Фридрих Енгелс, *Изабрана дела у два тома*, том I, Београд 1949, стр. 22.

капитализму »ситна производња одржава [...] бескрајним погоршањем исхране, хроничном глађу, продужавањем радног дана [...]. једном речи, оним истим средствима којима се одржавала и занатска производња против капиталистичке мануфактуре. Сваки корак напред науке и технике неизбежно и неумољиво поткопава основе ситне производње у капиталистичком друштву [...]»²⁵⁾ У том погледу, Краљевина Југославија није могла бити никакав изузетак. Скоро да нема извора који се односи на босанскохерцеговачко занатство у коме се не говори о хроничној кризи занатске дјелатности у међуратном периоду.

Нагли пораст броја занатских радњи у Сарајеву ни у ком случају није био одраз просперитета занатске дјелатности, већ, прије свега, болесног стања цјелокупне привреде. У немогућности да се запосле као најамни радници, свршене занатлије су масовно прибјегавали оснивању самосталних радњи, незнатног привредног значаја, вјерујући да ће на тај начин успјети да себи и својим породицама обезбиједе какву-такву егзистенцију. За свега шест година, од 1927. до 1932, у Сарајеву је основано 1.569 занатских радњи. Међутим, само мањи број успио је да се одржи. Сваке године на десетине ситних занатских мајстора економски је пропало и укључивало се у многобројну армију најамних радника. Према званичним подацима, у Сарајеву су 1927—1932. године трајно обуставиле рад 944 занатске радње. Но, овај број није коначан с обзиром на распрострањеност појаве неодјављивања код власти престанка рада радњи од стране обртника²⁶⁾. Тако се у међуратном периоду ширила база занатске дјелатности уз истовремено константно опадање њеног производног учинка и привредног значаја.

Међу најразвијеније сарајевске занате спадали су: бријачки, часовничарски, електроинсталатерски, фризерски, казанџијски, кројачки, лимарски, машинбраварски, механичарски, месарски, обућарски, посластичарски, сарачки, собосликашки, столарски и златарски. Очигледна је чињеница да су напредовали скоро искључиво модерни занати који нису стајали у директној конкуренцији са индустријском производњом, већ су је, напротив, надопуњавали. Стари занати, као што су брусачки, чешљарски, ћулахчијски, јорганџијски, казаски, калаџијски, кошарачки, кожарски, крзнарски, лончарски, ножарски, поткивачки, пушкарски, ситарски и звонарски, налазили су се у очигледном незадовољу, док је сасвим пропао мутапчијски, ћебеџијски, табачки, чизмеџијски, фишеџијски, свјећарско-воскарски и бардаџијски занат.

25) В. И. Лењин, *Три извора и три саставна дела марксизма*, Београд 1958, стр. 23.

26) Трговачка и обртничка комора за Босну и Херцеговину, Извјештај о привредним приликама и раду Коморе у години 1927, 1928, 1929, 1930, 1931. и 1932, Сарајево 1928—1933; Статистика занатства. Сепаратни отисак Статистичког прилога из Извјештаја сарајевске Занатске коморе за 1936. и 1937. годину, Сарајево 1938, стр. 31; ИАС, фонд ТК-101, к. 518, година 1929—1940. Трговина и обрт у Босни и Херцеговини 1929. и 1930. г.

Национална структура сарајевских занатлија била је веома хетерогена. Тако је 1928, од 1.094 занатске радње, на муслиманске отпадало 430 или 39,3⁰/. Већину занатских мајстора у абацијском, берберском, часовничарском, казанцијском, ковачком, кројачком, лимарском, месарском, опанчарском, пекарском, сарачком, тапетарском и златарском занату чинили су Муслимани и Јевреји. Исте године, у 23 врсте заната и то бачварском, ћурчијском, четкарском, димњачарском, електромеханичарском, електротехничком, фризерском за даме, инсталатерском, јувелирском, каменорезачком, кобасичарском, коларском, корпарском, машинбраварском, модистичком, оптичарском, паркетарском, пећарском, печаторезачком, поткивачком, самарцијском, седларском, тапетарском и воскарском није био ниједан Муслиман. То је доказ да су Муслимани остали вјерни традиционалним занатима и поред тога што их је све јаче потискивала индустријска конкуренција²⁷⁾. Почетком 1934, у 99 врста заната са 1.012 занатских радњи у Сарајеву, Јевреји су били заступљени у 50 врста заната са 254 занатске радње, што у процентима износи 19,5⁰/о свих занатских радњи. У 44 заната: терзијском, казанцијском, опанчарском, шећерцијском, зидарском, ковачком, дунђерском, сандугџијском, абацијском, аутомеханичарском, пушкарском, тесарском, клесарском, бојацијском и ваљању сукна, папучарском, металотокарском, кровопокривачком, пећарском, коларском, калупцијском, кожарском, цвјећарском, самарцијском, ситарском, калдрмџијском паркетарском, стаклобрусачком, бузацијском, јорганџијском, калаџијском, лакирерском, изради музичких инструмената звонарском, поткивачком, поправљању клавира, изради мртвачких сандука, производњи сирћета, посамантеријском, ћулахчијском и цизелирском није било ниједног мајстора јеврејске националности. Четири године касније у Сарајеву се од 1.509 занатских радњи 298 или 19,74⁰/о налазило у посједу Јевреја.²⁸⁾ Према подацима хрватског друштва »Радиша«, у Сарајеву су средином 1937, од укупно 1.086 радњи занатског типа, у 252 или 23,2⁰/о случајева власници били мајстори хрватске националности, с тим што су процентуално најјаче били заступљени у занатима грађевинске, водоинсталатерске, коларске, тесарске, кобасичарске, димњачарске, металске, кројачке (израда женских одјевних предмета), собосликарске, графичке и седларско-ременарске струке, те производњи сода-воде и перионицама и глачионицама рубља. У бријачком, фотографском, обућарском, трикотажном, дунђерском, кројачком (израда одјевних предмета за мушкарце), столарском, тапетарском, пекарском, месарском и сластичарском занату, Хрвати су били заступљени у

27) АБиХ, фонд КБУДБ, Пов. бр. 3. 971/1938. Извјештај Управе полиције у Сарајеву од 2/12-1938. КБУ Дринске бановине; Адресар Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца за индустрију, обрт, трговину и пољопривреду, Београд 1928, стр. 99—123.

28) АБиХ, фонд КБУДБ, Пов. бр. 3. 791/1938. Извјештај Управе полиције у Сарајеву од 2/12-1938. КБУ Дринске бановине; »Јеврејски глас«, Сарајево, год. VII, бр. 18 (322) од 11. маја 1934, 26. ијар 5694, стр. 2 и 3. Др Самуел Камхи, Привредна и социјална продуктивност сарајевских Јевреја.

малом проценту, у односу на мајсторе других националности²⁹). До сличних података као за Муслимане, Хрвате и Јевреје, за Србе занатлије нисмо успјели доћи.

Прије првог свјетског рата, странци су у занатској дјелатности Сарајева имали запажену улогу, што није случај у међуратном периоду. Непосредно по слому Аустро-Угарске Монархије, један број страних занатлија, под притиском домаће кампање за протјеривање страних држављана као синонима окупаторске власти, иселио се у своју домовину. Други су, временом, национално асимиловани, док су трећи примили југословенско држављанство да би се заштитили од изнимних мјера власти. Ипак, и после 1918, у Сарајеву се задржао добар број страних занатлија, којих је 1926. било 432, што је представљало близу једне шестине свих занатских мајстора града. Међу странцима у ово вријеме најбројнији су били Чеси, Словаци, Нијемци, Италијани и Мађари. Како је домаћем елементу сметала конкуренција економски јачих странаца он је вршио непрестан притисак на власти да их протјерају. То није остало без резултата. Почетком 1924. забиљежен је случај да је велики жупан сарајевске области забранио рад 32-ци страних занатлија. Иако у каснијим изворима не наилазимо на сличне примјере, из чега би се могао извући закључак да су власти обуставиле прогоне страних држављана, колико из политичких, толико и из економских разлога, с разлогом се може претпоставити да је неповољан третман странаца утицао на њихов масовнији одлазак из земље. То посредно потврђује и податак да се у Сарајеву до 1938. смањило број занатлија-странаца на свега 21³⁰).

За читаво вријеме између 1919—1941, занатска дјелатност се налазила у непрекидној борби са индустријском производњом, чију конкуренцију није била кадра да издржи без ослона на власти, које су нашле интереса да интервенишу у корист занатског staleжа. Показало се, међутим, да развита једног друштвено-закономјерног процеса није било могуће зауставити никаквим административним мјерама, ма колико оне биле ригорозне. Државна интервенција је само успорила процес пропадања занатства, али није могла отклонити узроке његове дубоке кризе, јер је то била ван домаћаја државне моћи. Преко својих сталешких институција занатлије су упорно настојале да се код власти изборе за завођење високих увозних царина на индустријску робу уз, истовремено, њихово смањење на сировине, полуфабрикате и машине за потребе занатске дјелатности.

29) АБиХ, фонд КБУДБ, Пов. бр. 3. 791/1938. Извјештај Управе полиције у Сарајеву од 2/12-1938. КБУ Дринске бановине; »Југославенски лист«, Сарајево, бр. 182 од 5/8-1937, стр. 7. Привредна улога Хрвата Сарајева у статистици.

30) ИАС, фонд ГПС, к. 79, док. бр. 9. 678/1924; Исто, фонд ГПС, к. 103, док. бр. 7. 881/1926. Списак страних занатлија у граду Сарајеву од 4/4-1926; Исто, фонд ЗК, к. 66, година 1936, док. бр. 311/1934. Статистички подаци о чланству Удружења занатлија за град Сарајево и срез сарајевски од 31/12-1933; АБиХ, фонд КБУДБ, Пов. бр. 3. 791/1938. Извјештај Управе полиције у Сарајеву од 2/12-1938. КБУ Дринске бановине.

Осим тога, тражили су забрану отварања сервисних индустријских радионица и обезбјеђење монополског положаја занатској производњи на градском тржишту завођењем високих мјесних намета на индустријску робу и смањењем државних и самоуправних дажбина на занатске продукте. У то име, власти су требале домаћим занатлијама да обезбиједи и могуће добијање повољних кредита ради унапређења технологије занатске производње, протјерају стране занатлије, предузму оштре санкције против лица која се баве бесправним радом, забране одржавање робних сајмова и учешће на сајмовима занатлијама из унутрашњости и изврше ревизију заштитног радничког законодавства на штету радника. Није тешко закључити да би санкционисање политике за коју се залагао занатски staleж било кобно по цјелокупни привредни развитак, о чему су власти, хтјеле-не хтјеле, морале водити рачуна приликом регулисања занатског питања. Од свих законских прописа, занатско питање је најпотпуније регулисао Закон о радњама из 1931, али и он није био тако уређен да би занатлијама могао обезбиједити онакву заштиту какву су они тражили. У Закону је, и поред прописивања строгих услова за оснивање занатске радње, озакоњења обавезе државних и самоуправних установа и предузећа да све потребе у занатским производима подмирују првенствено на домаћем тржишту и предвиђања примјене оштрих санкција против носилаца бесправног рада и друго, остављено довољно простора за изитравање његових основних поставки. Довољно је навести примјер да су државне и самоуправне установе и предузећа, као и привредне задруге, изузетну одредбу да се могу бавити занатском дјелатношћу само у изванредним ситуацијама и на основу специјалног овлашћења претварале у правило свакодневне праксе, што је тешко погађало интересе ситних занатских мајстора³¹).

Од свих заната, највише су били изложени индустријској конкуренцији обућарски, опанчарски и кројачки занат због оснивања продавница »Бате« југословенске трговине гуме и обуће а. д. у Борову, Текстилне индустрије »Тивар« д. д. из Вараждина и других, чији су производи продавани »по багателним цијенама« захваљујући савременој технологији производње и високој продуктивности рада. Да би се заштитили од конкуренције индустријске робе и изборили за разне бенефиције, занатски мајстори су примјењивали разна средства, међу којима и штрајк, што није остало без резултата. Тако је 1936. у Сарајеву ступило у једнодневни штрајк око 300 обућарских мајстора, тражећи укидање продавница »Бата«. Слични штрајкови организовани су и у унутрашњости Босне и Херцеговине³²).

31) Закон о радњама, Београд, стр. 115—211; Вјекослав Јелавић, *Занатство и занати у Босни и Херцеговини*, Босна и Херцеговина као привредно подручје, Сарајево 1938, стр. 366.

32) Са непознатих страница. Трговински и угоститељски радници Босне и Херцеговине у борби за своја права, Сарајево 1964, стр. 148 и 149; Др Ахмед Хаџировић, *Синдикални покрет у Босни и Херцеговини 1918—1941*, Београд 1978, стр. 304.

Завођењем високих мјесних намета на неке индустријске продукте и забраном оснивања индустријских сервиса и трговачких продавница ерарних предузећа, градске власти су знатно ограничиле индустријску конкуренцију, без чега би највећи број заната био уништен. Према Правилнику за побирање калдрмије Општине града Сарајева из 1933, калдрмија (једна врста пореза на домаћу) и страну конфекцијску робу била је већа два до десет пута од калдрмије на неконфекцијске производе. Само у току једне године, Општина је повећала калдрмију на производе »Тивар« са 15 на 40 динара по килограму, дакле за читавих 165⁰/₀, док је Краљевска банска управа Дринске бановине 1930, ради заштите обућарског и опанчарског заната, одбила да удовољи молби »Бате« да у Сарајеву отвори механичку радионицу на електрични погон са шест стројева за оправку ципела, са недјељним капацитетом од 5.000 пари³³). На интервенцију Трговачке и обртничке коморе за Босну и Херцеговину, 1927. Министарство трговине и индустрије забранило је рад скупне продавнице Творнице беза и везионице и Стручне школе за умјетне занате, за коју су занатлије тврдиле да ће их упропастити уколико јој се не забрани рад. Завођење прогресивног општинског приреза такође је имало за циљ заштиту ситних привредника, против чега су енергично протествовали економски јачи капиталисти.

У систему мјера које су власти предузимале ради унапређења занатства, велики значај придаван је школовању и стручном усавањању занатског кадра, у чијем су циљу, поред обичних, осниване и специјалне занатске школе, приређиване изложбе занатских радова и организована групна и појединачна студијска путовања у иностранство. Не може се рећи да све ове мјере нису позитивно дјеловале на занатство, али је било јасно да се без знатнијег капитала и обезбјеђења повољних кредита ради унапређења технологије занатске производње не може рачунати на оздрављење ове привредне дјелатности³⁴). Како саме интервенције код власти и мјере које су ове предузимале нису биле довољне да успјешно заштите занатску производњу од индустријске конкуренције, занатлије су предузимале и друге мјере у циљу подизања своје конкурентске способности, као што је удруживање средстава и оснивање произвођачких, набављачких, потрошачких и кредитних занатских задруга, којих је 1930. у Сарајеву било десет и то: Хрватска обртничка задруга, Хрватска ципеларска задруга, Произвођачка задруга ковинара за Босну и Херцеговину, Собосликарска личиларска задруга, Грађевинска задруга,

33) ИАС, фонд ТК-101, к. 12, година 1930, ф. 7. Обавјештење КБУ Дринске бановине од 22/12-1930. Управи полиције у Сарајеву; Исто, фонд ЗК, к. 66, година 1933, док. бр. 402/1933. Правилник за побирање калдрмије Општине града Сарајева из 1933; Исто, фонд ГПС, к. 1, док. бр. 443/1937. Представка Текстилне индустрије »Тивар« из Вараждина од 18. VI 1937. Градском поглаварству Сарајева.

34) ИАС, фонд ТК-101, к. 8, година 1927, ф. 1. Записник конституирајуће 39. пленарне сједнице Трговачке и обртничке коморе за Босну и Херцеговину одржане 25/8-1927, стр. 45 и 46; Исто, фонд ГПС, к. 66, док. бр. 27. 021/1930. Представка Организације новчаних завода за Босну и Херцеговину од 23/4-1930. Министарству финансија — Београд.

Месарска задруга, Прва босанскохерцеговачка кројачка задруга, кројачка задруга »Модни фазон«, Муслиманска занатлијска штедионица и Задруга Срба привредника³⁵⁾ Веома важну улогу у подизању конкурентске способности занатских производа имала је експлоатација најамне радне снаге, која је била тим већа што је финансијска снага занатлија била слабија и технички процес производње неразвијенији. Власници занатских радњи, који су запошљавали најамне раднике, настојали су да дугим радним временом, ниском најмином и масовним искоришћавањем неплаћеног и слабо плаћеног ученичког рада сведу производне трошкове на минимум.

Док су занатлије како-тако успијевале да одоле индустријској конкуренцији, дотле су у борби против веома распрострањеног бесправног рада били скоро немоћни. Ништа нису помогли законски прописи о високим новчаним казнама за лица која се баве нелегалним занатским радом, јер је њихова примјена у пракси била скоро немогућа услед анархичног стања капиталистичке привреде, без чијег сређивања није могло бити ни говора о предузимању радикалних мјера у том правцу. Узроци појаве нелегалног рада били су чисто економске природе. То су, у првом реду, вишегодишња привредна депресија и криза, које су имале за посљедицу осјетно редуцирање производње, пауперизацију и пролетаризацију ситних привредника и сељака и страховит поремећај на тржишту рада у понуди и потражњи радне снаге. Узроке тој појави треба тражити и у појачаном искоришћавању неплаћеног и слабо плаћеног рада малодобних лица, хиперпродукцији квалификоване радне снаге и повећању броја незапослених радника. Све је то погодовало ширењу бесправног рада, којим су се у подједнакој мјери бавили запослени и незапослени радници, пропали занатски мајстори, сељаци и друга лица, а у мањој мјери и легалне занатлије и трговци. Број бесправних занатлија на подручју сарајевског среза кретао се, према подацима Удружења занатлија, од 300, у годинама иоле повољне привредне конјуктуре, до 450 и више у годинама привредне кризе, што значи да је понекад достигао једну четвртину легалних мајстора.

Екстензивна занатска производња није била кадра да се носи с било каквом слободном конкуренцијом, због чега су занатлије упорно настојале да се изборе код власти за оснивање специјалне обртне полиције и за примјену оштрих санкција против носилаца бесправног рада, кога су сматрали најљућим непријатељем занатске дјелатности. Почетком тридесетих година, у Сарајеву је покренута акција за ограничење пријема ученика на изучавање заната и за продужење школовања са двије до три године на четири и више година, како би се спријечила хиперпродукција стручних кадрова и отклонио један од важних узрока распрострањености нелегалног занатског рада. Пракса је, међутим, показала да су очекивања занатлија да се проблем бесправног рада може ријешити административним путем била без основа. Да власти, напротив, нису имале илузија у погледу могућности рјешења овог проблема примјеном административ-

35) »Народно јединство«, Илустровани званични алманах-календар Дринске бановине за просту 1931. годину, година II, Сарајево 1930, стр. 53.

них мјера, на чему су толико инсистирали овлашћене занатлије³⁶⁾, убједљиво потврђује извјештај Градског начелства Сарајево од 6. априла 1934. Краљевској банској управи Дринске бановине. У извјештају се констатује да »глад и борба за егзистенцију нагони« социјално угрожене грађане да се баве нелегалним радом, да су »велика већина пресуђених [...] сиромаси који често немају ни таксе за жалбу«, да се кажњавање бесправног рада [...] бездвојбено указује као лијечење посљедица а не узрока једне антисоцијалне болести« и да би предузимање »и најефикаснијих па и безобзирних мјера имало [...] за посљедицу с једне стране пуњење затвора, а с друге стране гладовање породица затворених, а да би ипак проблем остао неријешен«³⁷⁾.

Какав је био економски положај занатлија најбоље се може сагледати на основу података о висини чисте добити занатских мајстора и броју запослених радника у занатству. Тако је 1936. на подручју града Сарајева и сарајевског среза просјечни чисти дневни приход преко производних трошкова код 1.180 занатлија износио 30 динара, код 430 занатлија 50 динара, код 228 занатлија 70 динара и код 51 занатлије 125 динара. Упоређењем висине чисте добити занатских мајстора и најамнине графичких радника долази се до закључка да је животни стандард занатлија у просјеку био нижи него код радника графичке струке, јер док је 1936. просјечна мјесечна добит занатлија износила 1.787,5 динара, дотле је просјечна мјесечна најамнина графичких радника била 1.837,25 динара. Код 1.180 занатских мајстора, мјесечна добит била је мања од просјечне мјесечне најамнине неквалификованих графичара за читавих 233 динара, док је 1.838 занатлија имало мању мјесечну добит од просјечне мјесечне зараде типографа и књиговезаца за 325,33 до 1.363,33 динара. Према Артуру Бенку Граду, мјесечни трошкови живота четвечорчане радничке породице 1934. су износили 1.554,07 динара, што значи да је код 1.610 мајстора занатске струке чиста добит била мања још 1936. од мјесечних трошкова живота четвечорчане радничке

36) ИАС, фонд ГПС, к. 51, док. бр. 30. 339/1921. Представка Савеза професионалних занатлијских удружења за Босну и Херцеговину од 14/2-1921. Земаљској влади за Босну и Херцеговину; Исто, фонд ГПС, к. 89, док. бр. 11. 899/1925. Представка Савеза професионалних занатлијских удружења за Босну и Херцеговину од 18/4-1925. повјереника великог жупана за град Сарајево, Исто, фонд ГПС, к. 66, док. бр. 19. 348/1930. Представка Занатлијских удружења за Босну и Херцеговину од 5/4-1930. Управи полиције у Сарајеву; Исто, фонд ГПС, к. 66, док. бр. 81. 476/1939. Представка Занатске коморе у Сарајеву од 25/10-1939. Министарству унутрашњих послова — Београд; Исто, фонд ЗК, к. 66, година 1933, док. бр. 2. 296/1933. Извјештај Удружења занатлија за град Сарајево и срез сарајевски од 16/10-1933. Занатској комори у Сарајеву; Исто, фонд ЗК, к. 66, година 1935, док. бр. 542/1935. Статистички извјештај Удружења занатлија за град Сарајево и срез сарајевски од 20/3-1935. Занатској комори у Сарајеву.

37) ИАС, фонд ГПС, к. 66, година 1934, док. бр. 12. 391/1934. Извјештај Градског начелства Сарајево од 6/4-1934. КБУ Дринске бановине.

породице за 254,07 до 774,07 динара, код 228 већа за 265,93 динара и код 51 већа за 1.695,93 динара. Нимало није претјерана оцјена Занатске коморе у Сарајеву, из почетка 1934, да се скоро једна трећина сарајевских занатлија налази у крајњој биједи³⁸⁾. То потврђује и извјештај Краљевске банске управе Дринске бановине од 15. јануара 1938. Министарству унутрашњих послова, у коме се констатује да се огромна већина занатлија налази у тешком економском положају, да их доста велики број није у стању да одговори својим обавезама према држави и да их 75% није у могућности да својој дјечи обезбиједи изучавање заната. Посљедица перманентне кризе занатске дјелатности била је истискивање одраслих радника малодобном радном снагом, о чему говори податак да је крајем 1937, на подручју Дринске бановине, у занатству било запослено 2.580 одраслих радника и 2.567 ученика. Исте године је број незакослених занатских радника на подручју Дринске бановине износио 1.411 или 34% од цјелокупног занатског радништва³⁹⁾. Крајем 1935, на подручју града Сарајева и сарајевског среза било је, по подацима Удружења занатлија, 1.889 занатских радњи са 724 радника и 1.138 ученика. Код 1.180 радњи није био запослен ниједан радник, код 430 по један, код 228 два до четири и код 51 преко четири, док су у 378 радњи радну снагу сачињавали, поред мајстора, искључиво ученици. Према подацима Окружног уреда за осигурање радника (ОВЗОР-а) Сарајево, у Сарајеву је средином 1935. било 3.578 занатских радника, намјештенника и чиновника. Двије године касније, Удружење занатлија наводи да је у граду било 1.005 запослених радника занатске струке и 964 ученика. Иако се ови подаци међусобно знатно разликују, евидентна је чињеница да је експлоатација малодобне радне снаге у занатству била веома раширена⁴⁰⁾.

Велики број ситних занатлија, којима финансијске прилике нису дозвољавале коришћење најамне радне снаге, били су присиљени да се уз појачан интензитет властитог рада и укључивањем у про-

38) ИАС, фонд ЗК, к. 66, година 1933, док. бр. 412/1933. Статистички подаци о занатским радњама и занатском помоћном особљу на подручју Занатске коморе у Сарајеву у времену од 1/1-1933. до 1/1-1934; Исто, фонд ЗК, к. 66, година 1933, док. бр. 2. 347/1933. Извјештај Занатске коморе у Сарајеву од 24/1-1934. Министарству социјалне политике и народног здравља — Београд; АБиХ, фонд ПСГРС, к. 17, док. бр. 963/1935. Извјештај Савезне организације Савеза графичких радника Југославије у Сарајеву од 22/1-1936. Централној управи Савеза графичких радника Југославије у Загребу, Извјештај о раду сарајевске Занатске коморе и о стању занатства њезиног подручја у годинама 1936. и 1937, стр. 129; Др Никола Вучо, *Аграрна криза у Југославији 1930—1934*, Београд 1968, стр. 270.

39) АБиХ, фонд КВУЛБ, Пов. бр. 230/1938. Извјештај КВУ Дринске бановине од 15/1-1938. Министарству унутрашњих послова — Београд.

40) ИАС, фонд ЗК, к. 66, година 1935, док. бр. 2. 993/1935. Статистика занатских радника на подручју Удружења занатлија за град Сарајево и срез сарајевски од 17/12-1935; Исто, фонд ЗК, к. 66, година 1936, док. бр. 3. 088/1936; Извјештај о раду сарајевске Занатске коморе и о стању занатства њезиног подручја у годинама 1936. и 1937, стр. 153; Бранимир Хаберле, *Радништво Сарајева*, Загреб 1937, стр. 3.

изводни процес свих за рад способних чланова своје породице, боре за обезбјеђење егзистенцијалног минимума. Међу занатлијама нај-малобројнији су били они који су располагали са већим капиталом и који су настојали да се, унапређењем технологије производње и по-јачаном експлоатацијом најамних радника, трансформишу у инду-стријалце. Колико је тај процес био спор најбоље свједочи пода-так да је у периоду 1919—1941. забиљежено свега неколико случа-јева прерастања занатских радионица у индустријска предузећа. Као што се види, економска снага највећег броја сарајевских занат-лија била је таква да им није дозвољавала модернизацију производ-ње за што је био потребан замашан капитал.

Прелазак од екстензивне занатске производње на модерну ма-шинску продукцију још више је отежавао недостатак повољних кре-дита. Кредити које су занатлије добијале од Народне банке и Град-ске штедионице Општине града Сарајева били су врло ограничени, због чега су се морали задуживати код приватних новчаних завода, па и лихвара, под крајње неповољним условима, плаћајући камате и преко 25%. У 1925. свега 210 власника занатских радњи у Сарајеву добило је од Народне банке и Градске штедионице кредит у укуп-ном износу од 1.050.000 динара, или 5.000 динара по једном занатли-ји.⁴¹⁾ Ни после оснивања Занатске банке 1927. у том погледу није би-ло битнијих промјена, јер се њеним кредитом, због ограничености ка-питала којим је Банка располагала и великог броја интересената, ко-ристио веома мали број занатлија. Тако је проблем занатског кре-дита остао нерјешива енигма. Карактеристично је да су камате на кредите код Занатске банке биле веће за 2,5% од камата које су плаћали индустријалци на кредите код Народне банке, односно за 1% од камата на кредите пољопривредника код Аграрне банке⁴²⁾. Према анкети коју је 1934. спровело Удружење занатлија за град Сарајево и срез сарајевски, од 970 анкетираних занатских мајстора само њих 558 дуговало је новчаним заводима и приватним лицима 14.229.100 динара, док су њихова потраживања од новчаних завода износила 211.500 динара, а од приватних лица 11.404.400 динара. То значи да су дуговања била већа од потраживања за 2.613.200 дина-ра. Крајем 1936. укупна дуговања занатлија Занатској банци и јед-ном дијелу приватних новчаних завода и кредитних задруга изно-сила су 5.875.792 динара или просјечно 3.110 динара по занатлији⁴³⁾. Задуженост занатлија морала је бити већа, јер подацима које даје Занатска комора нису обухваћени занатлијски дугови код веће по-ловине новчаних завода и кредитних задруга, као ни код приват-

41) ИАС, фонд ТК-101, к. 7, година 1926, ф. 2. Записник 37. редовне пленарне сједнице Трговачке и обртничке коморе за БиХ одржане 22/4-1926, стр. 34.

42) Мијо Мирковић, *Економска структура Југославије 1918—1941*, За-греб 1950, стр. 111.

43) ИАС, фонд ЗК, к. 66, година 1934, док. бр. 668/1934. Извјештај Удружења занатлија за град Сарајево и срез сарајевски од 12/4-1934. Занатској комори у Сарајеву; Извјештај о раду сарајевске Занатске коморе и о стању занатства њезиног подручја у годинама 1936. и 1937, стр. 156.

них лица. Проглашењем мораторија за земљорадничке дугове 19. априла 1932. и заштитом новчаних завода и кредитних задруга занатлије су доведене у изванредно тешку ситуацију, с обзиром да своја не мала потраживања од земљорадника и новчаних установа нису могли наплатити и да су своја дуговања морали уредно измити. Сви њихови напори да се изборе за опозив заштитних мјера за земљораднике и новчане заводе, којима се »стварно [...] окористио велики капитал, док су ситни и средњи улагачи, који су свој крваво уштеђени новац повјерили на чување банкама, препуштени на њихову милост и немилост«⁴⁴⁾, остала су без успјеха. Нису имали успјеха ни захтјеви занатлија да се изузму испод заштите робних кредити земљорадника и да се прогласи мораториј и за занатске дугове⁴⁵⁾.

У склопу општег приказа владајућих прилика у занатству и положају занатлија потребно је да утврдимо каква су дејства имала на занатску производњу државна и самоуправна фискална оптерећења. За читаво вријеме између 1919—1941. нису престајале жалбе занатлија на високе дажбине, тражећи њихово смањење на »разумну и сношљиву мјеру« како би се подигла конкурентска способност занатске производње. Испитивањима Занатске коморе у Сарајеву утврђено је да су 1936. оптерећења занатлија сарајевског региона порезима, прирезима и чланским приносима Удружењу занатлија износила укупно 2.252.996 динара, или просјечно 1.193 динара по занатлији, која су 1937. смањена за преко 400.000 динара⁴⁶⁾. У условима привредног просперитета то никако не би могао бити неки нарочито тежак терет ни за једну привредну дјелатност. Међутим, за економски руиниран занатски сталеж, »који и у нормалним приликама мучно живи« и није у стању да одговори »својим обавезама нити према држави, нити према удружењу, већ се бори за најнужније потребе издржавања«, јавне дажбине су и у овако симболичној висини представљале озбиљан терет⁴⁷⁾.

44) Извјештај о раду сарајевске Занатске коморе и стању занатства њезиног подручја у годинама 1933, 1934. и 1935, Сарајево 1937, стр. 24.

45) Трговинско-индустријска комора у Сарајеву, Извјештај о привредним приликама и раду Коморе у години 1934, Сарајево 1935, стр. 28; Извјештај о раду сарајевске Занатске коморе и о стању занатства њезиног подручја у годинама 1936. и 1937, стр. 13.

46) ИАС, фонд ГПС, к. 51, док бр. 30. 339/1921. Представка Савеза професионалних занатлијских удружења за БиХ од 14/2-1921. Земаљској влади за БиХ; Исто, фонд ГПС, к. 140, Пов. бр. 684/1924. Представка Савеза занатлијских удружења за БиХ од 5/6-1928. Градском поглаварству Сарајево; Извјештај о раду сарајевске Занатске коморе и о стању занатства њезиног подручја у годинама 1936. и 1937, стр. 168.

47) ИАС, фонд ГПС, к. 51, док бр. 30. 339/1921. Представка Савеза професионалних занатлијских удружења за БиХ од 14/2-1921. Земаљској влади за БиХ; Исто, фонд ГПС, к. 66, док бр. 19. 348/1930. Представка Занатлијских удружења за БиХ од 5/4-1930. Управи полиције у Сарајеву; Исто, фонд ГПС, к. 66, док бр. 81. 476/1939. Представка Занатске коморе у Сарајеву од 25/10-1939. Министарству унутрашњих послова — Београд; Извјештај о раду сарајевске Занатске коморе и о стању занатства њезиног подручја у годинама 1933, 1934. и 1935, стр. 25—29; Извјештај о раду сарајевске Занатске коморе и о стању занатства њезиног подручја у годинама 1936. и 1937, стр. 153.

Читав међуратни период протекао је у огорченој борби занатлија против разних видова конкуренције и за добијање концесија од власти. Прије него би стигли да угасе пожар конкуренције на једном мјесту, већ су се јављали нови пожари на другим мјестима, који им ни за тренутак нису дозвољавали да предахну. Времена еснафског мира и спокојства, која су отишла у неповрат, замијенила је свакодневна брига и борба за опстанак. У промијењеним друштвено-економским условима, занатство је тешком муком успјело да издржи индустријску конкуренцију прије свега захваљујући недовољној развијености индустрије и државној интервенцији у корист занатског staleжа.

Трговачка дјелатност

Од свих привредних дјелатности, трговина је имала најповољније услове за развитац. Привредном угледу Сарајева значајно је допринијело, поред осталих чинилаца, и то што су се у њему налазила сједишта централа тако моћних акционарских друштава као што су »Југочелик«, »Југославенска целулоза«, Шумско-индустријско предузеће »Шипад«, Дионичко друштво за жељезну индустрију у Варешу, Централна дирекција државних рударских предузећа и »Босанско-рударско« д. д., која су својом организацијом обухваћала 27 рударских и индустријских предузећа и располагала с близу једну милијарду динара акцијског капитала⁴⁸). Велика послеријатна потражња робе свих врста утицала је на оживљавање трговачке дјелатности, у коју је капитал улаган у далеко већој мјери него у области индустрије и занатства. Резултат таквог стања био је силни пораст броја трговачких радњи којих је 1927—1939. године основано 2.638, према 2.206 колико их је ликвидирано у истом периоду. Број радњи које су ликвидиране био је свакако већи, пошто трговци нису увијек властима пријављивали престанак рада. Само 1925. у Сарајеву је било 2.564 трговачких и преко 2.400 угоститељских предузећа и радњи. Када је минуло вријеме краткотрајне поратне инфлаторне конјуктуре и трговина ушла у период вишегодишње стагнације и кризе видно су опали обим и вриједност робне размјене и нагло се смањио број трговачких радњи, достигавши доњу границу од 1.800. С обзиром да је сељаштво претежно подмиривало своје егзистенцијалне потребе властитим производима, то је пословни успјех детаљистичке трговине највећим дијелом зависио од куповне моћи градског тржишта. С друге стране, хронично нестабилне економске прилике од 1923. наовамо имале су за последицу опадање куповне моћи потрошача, редукцију индустријске, занатске и аграрне производње и с тим у вези смањење промета потрошних добара и успорен процес акумулације трговачког капитала⁴⁹).

48) Др Кемал Хреља, *Преглед друштвено-економских прилика у Сарајеву између два рата*, Сарајево у револуцији, том I. Револуционарни раднички покрет 1937—1941, Сарајево 1976, стр. 82—84.

49) Трговачка и обртничка комора за Босну и Херцеговину, Извјештај о привредним приликама и раду Коморе у години 1927, 1928, 1929, 1930,

Међу најразвијеније трговачке гране спадала је трговина прехранбеним, мануфактурним, колонијалним, галантеријским и алкохолним артиклима, те дрветом, стоком, кожом, вуном и воћем. Између 1930—1937, према подацима Трговинско-индустријске коморе у Сарајеву, сарајевски трговци одржавали су пословне везе са 51 градом и мањим мјестом у Босни и Херцеговини, 11 у Црној Гори, 22 у Хрватској, 3 у Македонији, 5 у Словенији и 50 у Србији, Војводини и Косову.⁵⁰⁾ Како је градско становништво било у сталном порасту, потражња прехранбених и других производа била је једнако велика. То су трговци користили за стално подизање цијена, против чега се власт безуспјешно борила, за све вријеме између два свјетска рата, максимирањем цијена најважнијим животним намирницама. Просјечна годишња потрошња меса у граду износила је око 6.000.000 кг живе ваге, хљеба преко 7.000.000 кг, поврћа око 5.500.000 кг, воћа 2.000.000 кг, шећера 1.722.00 кг, кафе 295.000 кг и кафиних сурогата 58.584 кг. Потребе у месу, мљечним производима и воћу подмиривала је највећим дијелом шира градска околина. Штавише, градско тржиште није било кадро да апсорбује све вишкове неких од тих производа. Тако је, на примјер, у времену између 1925—1939. на сарајевском сајмишту понуда стоке била константно већа од потражње. Жито се морало увозити претежно из Војводине и једним дијелом из Посавине и Поморавља, јер екстензивна земљорадња Босне и Херцеговине није била у стању да за тржиште производи значајније количине овог важног артикла. Било је примјера да су поједини трговци, због високих превозних тарифа и јавних дажбина, увозили жито чак са америчког континента посредством Италије. Мануфактурна роба увожена је из Италије, Чехословачке, Аустрије, Њемачке, Енглеске, Француске и Швајцарске, стакло и производи од коже из Чехословачке и колонијална роба из прекоморских земаља, претежно посредством Италије. Сарајево је било релативно велики потрошач алкохолних продуката, чији је легални увоз износио око 140.555 хектолитара годишње⁵¹⁾.

1931. и 1932, Сарајево 1928 (стр. 24), 1929 (стр. 15), 1930 (стр. 18), 1931 (стр. 16), 1932 (стр. 16) и 1933 (стр. 16); Трговинско-индустријска комора у Сарајеву, Извјештај о привредним приликама и раду Коморе у години 1933, 1934, 1935, 1936, 1937, 1938. и 1939, Сарајево 1934 (стр. 19), 1935 (стр. 21), 1936 (стр. 16), 1937 (стр. 21), 1938 (стр. 15), 1939 (стр. 16) и 1940 (стр. 16).

50) ИАС, фонд ТК-101, књ. бр. 99. Финансијска књига за 1930—1937. годину.

51) ИАС, фонд ГПС, к. 40, През. бр. 369/1921. Извјештај Општинског суда за сузбијање скупове од 26/10-1921. Општини града Сарајева; Исто, фонд ГПС, к. 94, док. бр. 25. 014/1925. Извјештај повјереника великог жупана за град Сарајево од 14/8-1925. великом жупану сарајевске области; Исто, фонд ГПС, к. 66, док. бр. 32. 321/1934. Извјештај Градског поглаварства Сарајево од 31/7-1934. Слободану Видаковићу, отправнику послова Савеза градова Југославије у Београду; Исто, фонд ГПС, к. 9, док. бр. 36. 124/1937. Извјештај Градског поглаварства Сарајево од 11/8-1937. КВУ Дринске бановине; Исто, фонд ГПС, к. 66, док. бр. 68. 365/1940. Представка Удружења трговаца за град Сарајево и срез сарајевски од 20/9-1940. Градском поглаварству

Извозна трговина знатно је заостајала за увозном. То потврђују подаци о приходима Сарајевске царинарнице, јер док су приходи Царинарнице од увоја редовно износили неколико милиона динара годишње, дотле су приходи од извоза једва достизали неколике десетине хиљада динара. Сарајевски привредници имали су разгранате трговачке везе, директно или преко посредника, с већим бројем земаља европског, америчког, азијског и афричког континента, увозећи из њих средства за рад, сировине за потребе индустрије и занатства, галантерију, конфекцијску и мануфактурну робу, обућу, лијекове, санитарски материјал, папир, јужно воће и колонијалне производе. Главни трговачки партнери од европских држава били су Њемачка, Чехословачка, Италија, Енглеска, Француска, Аустрија, Грчка, Мађарска, Швајцарска Шпанија, Белгија, Шведска, Холандија и Пољска.⁵²⁾ На обим и вриједност извоза неповољно су утицали ђудљиви закони свјетског економског тржишта, под чији су удар наизмјенично долазили сви извозни производи, тако да се у овом времену не може говорити о било каквој стабилности у овој грани трговине. Колико је извозна трговина била нестабилна најбоље илуструје податак да је извоз непрерађене коже у 1924. опао за близу 50% у односу на претходну годину. Сличним осцилацијама били су изложени и остали извозни артикли. Од домаћих производа највише су извожени дрво, непрерађена кожа, стока, вуна, љековито биље и ораси, док је извоз индустријске робе био незнатан. Оваква структура извозне трговине била је условљена структуром сарајевске привреде. Само у ријетким годинама повољне привредне конјуктуре, извозна трговина је доносила релативно високе приходе. Тако је 1923. из Сарајева извезено у иностранство и разне крајеве Југославије преко један милион комада непрерађене коже од стоке и дивљачи и 40 вагона вуне у вриједности од 80 милиона динара. Три године касније вриједност извезене коже од ситне стоке и дивљачи износила је око 45 милиона динара. У 1924. извезено је у иностранство 790.000 кг љековитог биља у вриједности од два милиона динара. Дрво се највише извозило у Грчку, Енглеску, Мађарску, Француску и неке државе афричког и америчког континента. Сарајево је било познати центар трговином крзном, које је највише извожено у Енглеску, Њемачку и државе америчког континента. Почетком двадесетих година најпознатији извозник шљива била је Аграрна и комерцијална банка — Робно одјељење Сарајево, љековитог биља Хофман и Комп., дрвене грађе, поред великих пилана, Густав Шпидер и Емил Палзини, ситне стоке Теофил Милошевић и Ристо Јефтић, говеда Јаков Кампус, јаја Хамесрија и Маглајлија и Алија Јусуфбашић и кожа од стоке и дивљачи Шандор Терек, Перо Радић и друг и «Куна» д. д. Извозна трговина се, иначе, добрим дијелом налазила у рукама новчаних завода⁵³⁾.

Сарајево; Исто, фонд ТК-101, к. 24, година 1934, ф. 12. Статистички подаци о трговачким радњама на подручју Дринске бановине; Исто, В-94. Преглед увоза животињних намирница за град Сарајево 1926—1938.

52) ИАС, фонд ТК-101, к. 515, година 1930. Привредни адресар.

53) ИАС, фонд ТК-101, к. 3, година 1922/23, ф. 12. Продуктивна моћ Босне и Херцеговине; Трговачка и обртничка комора за Босну и

Једна од посљедица несређених привредних прилика било је кријумчарење разним врстама производа, поглавито прехранбеног карактера, алкохолним пићима и дуваном, које је било узело великог маха и против чега није било ефикасног лијека. Сви напори легалних трговаца да се, преко трговачког удружења и Трговачке и обртничке коморе за Босну и Херцеговину, изборе код власти за предузимање енергичнијих мјера у борби против кријумчарења остали су без успјеха. Ништа нису помогла ни њихова увјеравања да нелегална трговина наноси не малу штету фискалним интересима, јер је држава била свјесна чињенице да би за успјешну борбу против кријумчарења морала ангажовати далеко већа финансијска средства него што би у случају успјеха те акције могла имати користи. Из тих разлога, осим доношења законских прописа о забрани нелегалне трговине, држава није била спремна да за ту сврху поднесе веће жртве. Нису имале успјеха ни честе наредбе Градског поглаварства Сарајево и Краљевске банске управе Дринске бановине о забрани нелегалне трговине којима су предвиђане високе новчане казне за лица која се ухвате у кријумчарењу, као што су плаћање новчане казне у висини петоструког износа јавних дажбина на заплијењену робу, која се у случају поновљеног прекршаја повећавала за још 50%. Још 1936. Градско поглаварство констатује да се »кријумчарење разне робе [...] на подручју града Сарајева врши у великом обиму«. ⁵⁴⁾ Корумпирана и безвољна администрација и извршни органи показивали су слабо интересовање да досљедном примјеном законских прописа заштите легалне трговце од опасне конкуренције кријумчара у чију су мрежу били увучени добрим дијелом ситни трговци, купујући од њих робу по нижим цијенама него код велетрговаца и избјегавајући плаћање јавних дажбина на ту робу.

Озбиљан такмац приватној трговини биле су набављачко-потрошачке задруге, које су осниване са циљем да сиромашне слојеве градског становништва снабдијевају по нижим цијенама животним намирницама. Њихову дјелатност стимулисала је држава дајући им превозне и пореске олакшице, против чега су масовно устали приватни трговци тражећи забрану рада ових задруга. Градским трговцима сметала је и конкуренција сељака, који су износили своје, а неријетко и од другог купљене производе на пијацу, због чега су

Херцеговину, Извјештај о привредним приликама и раду Коморе у години 1925, стр. 61; Исто, Извјештај о привредним приликама и раду Коморе у години 1928, стр. 124; Трговинско-индустриска комора у Сарајеву, Извјештај о привредним приликама и раду Коморе у години 1939, стр. 45; Миливоје М. Савић, Исто, IV део, Сарајево, 1924, стр. 140, 153, 157, 171 и 177; Исто, V део, Сарајево 1925, стр. 44, 59, 117 и 180; Исто, VII део, Сарајево 1929, стр. 193—200.

- 54) ИАС, фонд ГПС, к. 66, Пов. бр. 707/1923. Обавјештење повјереника Покрајинске управе за БиХ од 27/4-1923. Полицијској дирекцији за БиХ у Сарајеву; Исто, фонд ГПС, 1, Пов. бр. 853/1936. Представка Градског поглаварства Сарајево од 6/10-1936. команданту Дринског жандармеријског пука у Сарајеву; Исто, фонд ГПС, к. 8, док. бр. 28. 757/1938. Наредба Градског поглаварства Сарајево од 19/5-1938. о забрани кријумчарења.

тражили од вла́сти да им забрани трговину на мало, осим пазарним даном. Трговци су сматрали да »није ни право ни поштено, да тежак који је сада од државе добио бесплатну земљу, постаје и трговац и на тај начин одузима потоњем могућност прехране«. Такође, ни у овом периоду није престала борба између домаћих и страних трговаца, с том разликом што је сада домаћа трговина била у много повољнијем положају него за вријеме аустроугарске управе, с обзиром да је уживала заштиту власти. Како су страни трговци, који су последије ослобођења остали у граду само у мањем броју, обично располагали солиднијим капиталом то су, нема сумње, представљали озбиљну сметњу економском замаху домаћих трговаца, који без подршке власти нису били кадри да се успјешно носе са страном конкуренцијом. Велику конкуренцију домаћим трговцима чинили су и повлашћени бугарски емигранти, против којих су се често чуле жалбе. У једној жалби из 1927. сарајевски трговци зелени са огорчењем констатују да их је упропастила конкуренција Бугара и уколико их власти у посљедњем часу не узму у заштиту да су присиљени напустити радње, »а Градско поглаварство нека онда изволи од Градске тржнице начинити бугарску колонију«⁵⁵).

У силној тежњи за брзим и несметаним богаћењем трговци су просто засипали власти захтјевима да се смање јавне дажбине, протјерају страни трговци, забрани трговина сељацима, спријечи кријумчарење, раздијеле порески терети подједнако на све друштвене сталеже и забрани рад набављачко-потрошачких задруга, које се »сваког дана множе и развијају на штету слободне трговине и државног фиска«. Такође су тражили да се не дозволи оснивање трговачких радњи лицима која нису завичајна у Сарајеву, забрани оснивање индустријских и занатских продавница, обезбиједе повољни кредити, изграде савремене комуникације, осигура довољан број вагона за превоз робе и изграде јавни магацини за смјештај робе. Поред тога, захтијевали су да се изузму испод Уредбе о заштити земљорадника робни кредити до 2.000 динара с »обзиром на тешко стање ситних и средњих трговаца вјеровника земљорадника« и усклади царинска политика са интересима приватне трговине. С друге стране, ови захтјеви јасно говоре о озбиљним тешкоћама у којима се налазила тадашња трговина, чије рјешење није зависило толико од добре воље државне власти колико од чисто економских чинилаца. Захтјевима трговаца власти су само дјелимично излазиле у сусрет и то у питањима која нису дубље задирали у интересе фиска. Највише попустљивости показале су у питањима дужине радног времена и социјалног осигурања радника.

55) ИАС, фонд ТК-101, к. 2, година 1921, ф. 1. Записник XXIX пленарне сједнице Трговачке и обртничке коморе за БиХ одржане 12/12-1921, стр. 61 и 62; Исто, фонд ГПС, к. 75, док. бр. 28. 201/1923. Представка Трговачког удружења за град Сарајево од 11/4-1923. Повјереника Покрајинске управе БиХ за град Сарајево; Исто, фонд ГПС, к. 143, док. бр. 244/1928. Представка трговаца воћем и поврћем у Сарајеву од 30/12-1927. Градском поглаварству Сарајево; Исто, фонд ГПС, к. 8, док. бр. 27. 597/1938. Резолуција Удружења трговаца за град Сарајево и срез сарајевски од 10/4-1938.

Запажа се да је сарајевска трговина била јако уситњена, што је одлика сваке неразвијене привреде због слабе концентрације капитала. Ипак, природна тежња капитала за концентрацијом није мимоишла ни ову област. Већ 1924. у Сарајеву је радило 35 велетрговина, чији се број за сљедеће двије године повећао чак на 46. Од 17 сарајевских акционарских трговачких друштава 1923, обавезних на јавно полагање рачуна, 12 их је располагало капиталом у висини од преко 38,5 милиона динара, 9 их је завршило пословну годину с бруто добитком од преко осам милиона динара и чистом добити од преко два милиона динара, док је само Индустрија и трговина кожа и ципела »Хуманик« у 1922. и 1923. имала пословни губитак од 396.277 динара. Највеће акционарско трговачко предузеће било је »Greipitz«, које је располагало са 15 милиона динара акцијског капитала⁵⁶). Конкуренцији великих трговачких предузећа тешко су одолијевали ситни и средњи трговци, који су масовно падали под стечај. Њихова мјеста заузимали су нови банкротери. Најкарактеристичнији примјер у том погледу представљају угоститељске радње, којих је између 1925—1932. отворено 950, од чега је успјело да се одржи свега 360, док су све остале пропале »упропастивши уложени капитал и не удовољавајући обавезама према држави и кредиторима«. Економска снага трговаца, гледана у цјелини, била је доста скромна, што потврђује података да је трговина обезбјеђивала запослење сразмјерно малом броју радника у односу на укупан број трговачких радњи. Иако међусобно често противурјечни, извори који о томе говоре не остављају мјеста сумњи у тачност горње констатације. Према извјештају ОУЗОР-а, у трговачкој дјелатности и угоститељству града Сарајева је 1935. било запослено 1.878 радника, 265 ученика и 204 чиновника. Евидентна је чињеница да је највећи број трговаца обављао сâм и уз испомоћ чланова своје породице све послове од куповине до продаје робе. Но, без обзира на све тешкоће с којима се трговина сучељавала у међуратном периоду, она је у односу на период до 1914. значајно проширила обим и вриједност свога пословања⁵⁷).

Међу привредницима Сарајева, трговачки сталеж је био бројчано најјачи. При томе су његов далеко највећи дио чинили ситни и средњи власници трговачких радњи, чији је пословни успјех зависио од куповне моћи градских потрошача и ближе околине града. Такав случај није био с велетрговцима који су, иако релативно малобројни, давали главни тон сарајевској трговини, држали у својим рукама скоро цјелокупну увозну и извозну босанскохерцеговачку трговину и били међу главним снабдјевачима радништва већих ин-

56) »Народно јединство«, Сарајево, година VII/1924, бр. 11, 22, 25, 26, 29, 35, 39, 42, 48, 50, 62, 76, 79, 106 и 108.

57) ИАС, фонд ГПС, к. 1, Пов. бр. 103/1939. Записник сједнице Општинског вијећа града Сарајева одржане 8/3-1939; Савез гостионичара, хотелијера и каванара Дринске бановине у Сарајеву, Извјештај о раду XVI годишње скупштине и конгреса Савеза гостионичара, хотелијера и каванара Дринске бановине одржаних 28. августа 1932. године, Сарајево с. а., стр. 24; Вранимир Хаберле, Исто, стр. 6 и 7.

дустијских предузећа у унутрашњости Босне и Херцеговине животним намирницама. Тако је, на примјер, око 50 сарајевских трговаца вршило снабдијевање животним намирницама неколико хиљада радника Шумско-индустијског предузећа Добрљин-Дрвар, остварујући, прије 1926. годишњи промет у вриједности од 10 милиона динара⁵⁸⁾.

Национална и конфесионална слојевитост сарајевског друштва условила је исто такву националну и вјерску хетерогеност трговачког staleжа, с тим што процентуална заступљеност трговаца појединих националности и вјероисповијести није била сразмјерна бројчаној снази националних и вјерских заједница којима су припадали. Крајем 1935. у граду се од укупно 1.482 трговачке радње налазило у власништву Муслимана 43,18%, у власништву Јевреја 31,51%, у власништву Срба 16,59% и у власништву Хрвата и осталих католика 8,7%. Када се зна да је у Сарајеву 1931. од свега 78.173 становника на Муслимане отпадало 38,05%, на Хрвате 27,33%, на Србе 23,83% и на Јевреје 10,79%, произилази да је, под условом да тај однос није нарушен ни за наредне четири године, проценат трговаца муслиманске националности био већи за 5,13% у односу на процентуално учешће Муслимана у укупном броју становништва, као и трговаца јеврејске националности за читавих 20,72%, док је код Хрвата тај скор био негативан за 18,63% и код Срба за 7,24%. Вриједна је пажње чињеница да су у трговини брашном на велико, ћилимима, колонијалним производима, галантеријском робом, текстилом, мјешовитом робом, помодним производима, стаклом и воћем главну улогу имали муслимански и јеврејски трговци, који су у другим гранама трговине били слабо заступљени⁵⁹⁾. Бројчана снага муслиманских трговаца није била адекватна њиховој економској улози, јер су се већином бавили трговином на мало, састављајући једва крај с крајем. Главну ријеч у трговини Сарајева имали су јеврејски, затим српски и донекле хрватски трговци. О томе свједочи извјештај Краљевске банске управе Дринске бановине од 20. новембра 1940. Министарству унутрашњих послова, у коме се каже да главнину сарајевске трговине држе у својим рукама Јевреји, који надмашују своје пословне такмаце Србе, Хрвате и Муслимане, како величином капитала, тако и пословним везама. Почетком 1941. у власништву Јевреја налазило се 521 трговачко и угоститељско предузеће и радња, од чега 18 велетрговина⁶⁰⁾. Релативно малобројној заступљености трговаца католичке вјероисповијести највјероватније је разлог послјератно насилно деколонизирање странаца. Страни трговачки

58) АБиХ, фонд ВЖСО, Пов. бр. 1. 643/1926. Извјештај Полицијске дирекције за БиХ у Сарајеву од 7/7-1926. великом жупану сарајевске области; »Југославенски лист«, Сарајево, бр. 1956 од 6/11-1935, стр. 5. У граду Сарајеву попео се број трговаца на близу 1.500.

59) АБиХ, фонд КБУДБ, Пов. бр. 9. 228/1940. Извјештај КБУ Дринске бановине од 20/11-1940. Министарству унутрашњих послова — Београд; Са непознатих страница. Трговински и угоститељски радници Босне и Херцеговине у борби за своја права, стр. 150.

60) ИАС, фонд ТК-101, к. 508. Списак јеврејских трговачких радњи у Сарајеву с почетка 1941. г.

елеменат, који се доселио у град у доба аустроугарске управе, скоро је сасвим исчезао одселивши се у своју домовину, или се стопивши с домаћом средином везивањем својих националних осјећања за Хрвате или Србе. Тиме се објашњава чињеница да се у Сарајеву крајем 1935. од укупно 1.334 трговачке радње, свега 13 налазило у власништву страних држављана: Бугара, Руса, Албанаца, Грка и Пољака.⁶¹⁾

Новчане установе

Кроз исте фазе развоја као остале привредне дјелатности, прошло је и банкарство које је патило од организационе расцјепканости. Концентрација капитала спровођена је на националној, конфесионалној и класној основи. Српски капитал концентрисао се највећим дијелом у оквиру Српске централне привредне банке, муслимански Муслиманске централне банке, хрватски Уједињених централних банака и јеврејски Јеврејске централне банке. За вријеме седмогодишње пословне експанзије 1919—1925. вишеструко се увећала маса финансијског капитала, који је претежно улаган у трговачке, шпекулативне и кредитне подухвате уз високе камате од 16% до чак 35%. Крајем 1925. укупна средства 17 сарајевских новчаних завода износила су 606.909.000 динара, од чега је 203.005.000 динара отпадало на властити капитал, 47.498.000 динара на резерве и 356.406.000 динара на штедне улоге. Ликвидације Привредне банке, Сарајевске банке, Српске привредне задруге и Опће занатлијске кредитне задруге 1926. и навала улагача на повлачење штедних улога означили су крај периода богате жетве финансијског капитала и почетак дубоких поремећаја на новчаном тржишту. Прва мјера у одбрани од кризе била је јача концентрација капитала. Само, ни последице тога број новчаних институција није се осјетније смањило. То потврђује податак да је 1930. у Сарајеву било 26 новчаних завода и то: Земаљска банка за Босну и Херцеговину, Американско-српска банка д. д., Банка »Гајрет« д. д., Српска централна привредна банка д. д., Босанска индустријска и трговачка банка д. д., Трговачка и кредитна банка д. д., Српска задружна банка д. д., Заложна банка д. д., Босански кредитни завод с. о. ј. Добровољачка задруга на удјеле с. о. ј., »Геула« задруга за штедњу и вересију з. о. ј., Графичка штедовна задруга с. о. ј., Југославенска привредна задруга и штедионица с. о. ј., Кредитна задруга државних службеника с. о. ј., »Мелаха« кредитна задруга с. о. ј., »Напреткова задруга« за осигурање, штедњу и привреду с. о. ј., »Спас« задруга за ломбардни кредит и штедњу с. о. ј., Жељезничарска кредитна и потпорна задруга с. о. ј., Градска штедионица Општине града Сарајева и филијале Народне банке Краљевине Југославије, Поштанске штедионице, Државне хипотекарне банке. Прве хрватске штедионице, Југославенске удру-

61) АБиХ, фонд КБУДБ, Пов. бр. 3. 791/1938. Извјештај Управе полиције у Сарајеву од 2/12-1938. КБУ Дринске бановине.

жене банке, Љубљанске кредитне банке и Хрватске пољођелске банке. Но, већ 1933. у Сарајеву се број самосталних банака свео на свега шест. Прикупљањем капитала бавиле су се и кредитне и штедне задруге и осигуравајућа друштва, чији је број био несталан као последица стално нестабилних привредних прилика. Од 1927. до 1933. смањено се број штедних и кредитних задруга са 11 на 9, док је почетком 1941. број централа и филијала осигуравајућих друштава у граду износио 15. Пословање новчаних завода иза 1925. кретало се стално силазном линијом и споро се опорављало од последица економске кризе, што најбоље показује доња упоредна табела⁶²⁾.

Табеларни преглед пословања сарајевских новчаних завода (без филијала) у 1930. и 1937. години (у хиљадама динара)

	1930. г	1937. г.
Готовина	95,503	35,705
Мјенице	199,982	126,823
Дужници	48,722	295,230
Ефекти	52,371	34,365
Некретнине	17,851	29,676
Остала актива	65,651	5,234
Губитак	—	1,486
Капитал	175,506	80,582
Резервни фондови	55,723	35,218
Штедни улози	452,991	164,586
Повјериоци	336,884	184,908
Реесконт	23,039	37,359
Остала пасива	9,210	23,227
Добитак	13,411	3,061

Рapidно опадање извоза и увоза, редукција производње, умањење националног дохотка, опадање куповне моћи потрошача, престанак кредитирања и оскудица у платежним средствима, између 1930—1934, неповољно су се одразили на банкарски систем, чију су кризу пооштрили кредитни и монетарни поремећаји, општа психоза пословног неповјерења, девалвација динара у иностранству и доношење мораторних закона и уредаба. За вријеме трајања привредне кризе смањен је рентабилитет новчаних установа, сужен је обим њиховог пословања, отежан је пласман капитала због нестабилних економских прилика и снижена је активна каматна стопа. Такође су опали приходи на вредносним папирима и некретнинама и извр-

62) Трговачка и обртничка комора за Босну и Херцеговину, Извјештај о привредним приликама и раду Коморе у години 1930, Сарајево 1931. Табеларни преглед новчаних завода у Босни и Херцеговини; Марко Марковић, *Банкарство Босне и Херцеговине*. Босна и Херцеговина као привредно подручје, стр. 379—386, 392, 396, 397 и 399; Др Кемал Хреља, н. ч., стр. 84—89.

шено је отписивање курсдиференција на сумњивим потраживањима и вредносним папирима. Дobar број банака пословао је са губицима, а неке су ликвидиране, док су се многе морале послужити одредбама Закона о заштити земљорадника и Уредбе о заштити новчаних завода и њихових повјерилаца, да би испливале из кризе. Покушаји санирања прилика у банкарству јачом концентрацијом капитала, рестрингирањем кредита и ликвидирањем нерентабилних предузећа у којима су се банкарска средства превише ангажовала нису донијели жељене резултате. У периоду између 1930—1937. код новчаних установа лоцираних у Сарајеву смањена је висина готовине за 2,67 пута, мјеница за 1,58 пута, ефеката за 1,52 пута, капитала за преко два пута, резервних фондова за 1,58 пута, штедних улога за 2,7 пута и добити за два пута. На овом мјесту потребно је указати на податак да су новчани заводи 1930. завршили пословну годину с позитивним салдом, за разлику од 1937, када су пословали са губитком од близу 1,5 милиона динара. Као што се види, са оздрављењем привреде иза 1934. није успиједило потпуно оздрављење банкарског система како би се могло очекивати, из разлога што су оживљавање банкарске активности увелико отежавали исплата мораторних потраживања Привилегованој аграрној банци, слаба могућност наплате немораторних потраживања у случајевима умањене ликвидности дужника и спор прилив капитала. Тих тешкоћа банкарство се неће ослободити све до 1941. године⁶³). У периоду економских поремећаја, новчани заводи показују све изразитију тенденцију уздржавања од инвестирања капитала у трговачке и индустријске послове, стављајући тежиште на чисто банкарске операције. Таква политика неповољно се одразила на цјелокупни привредни живот.⁶⁴)

*
**

Основна карактеристика сарајевске привреде међуратног периода била је уситњеност производње и пословања, низак степен развитка производних снага, неразвијеност техничке базе индустријске продукције, усмјереност индустрије на производњу робе широке потрошње, уз занемаривање развоја индустрије средстава за производњу и неусклађеност привредног развоја са демографским и социјално-економским потребама Сарајева и његове шире околине. Недовољна развијеност техничке базе индустрије и занатства компензирана је подвргавањем најамне радне снаге прекомјерној експлоатацији која се огледа у ниској надници, дугом радном времену, slabим хигијенско-техничким заштитним мјерама, избјегавању социјалног осигурања радника и неуредној исплати радничких зарада.

63) Трговачка и обртничка комора за Босну и Херцеговину, Извјештај о привредним приликама и раду Коморе у години 1925 (стр. 64—66), 1926. (стр. 18) и 1929 (стр. 29 и Табеларни преглед); Трговинско-индустријска комора у Сарајеву, Извјештај о привредним приликама и раду Коморе у години 1932 (стр. 55—59), 1933 (стр. 59 и 60 и Табеларни преглед) и 1937 (стр. 155 и 156).

64) Др Кемал Хреља, н. ч., стр. 85—89.

То потврђују како извори радничке провенијенције тако и извори буржоаске провенијенције, у којима децидирано стоји да је обарањем вриједности радне снаге на минимум подигнута конкурентска способност технички неразвијених индустријских предузећа и занатских радионица. За индустрију је карактеристично још и то да је за читаво међуратно вријеме пословала са смањеним капацитетима и да је била изложена великој флукуацији радне снаге. Највећи број индустријских предузећа располагао је скромним капиталом, о чему свједочи податак да је још 1938. шест акционарских творница, чији су власници били Јевреји, један Италијан и један Нијемац, располагало са свега 16.789.000 динара капитала⁶⁵). Интеграциони процес, као један од основних предуслова за боље економско пословање и унапређење производње, био је непознат у сарајевској индустрији. Системом заштитних царина домаћој привреди био је обезбијеђен скоро монополски положај на унутрашњем тржишту. Међутим, колико год да је домаћа привреда заштићена од конкуренције заштитним царинама, међусобна конкуренција приморавала је капиталисте у области индустрије и занатства на стално усавршавање технологије производње, чији је резултат био смањење производних трошкова, повећање продукције, скраћење дужине плаћеног дијела радног времена потребног за просту репродукцију радне снаге и повећање дужине неплаћеног дијела радног времена у коме су радници стварали за капиталисте вишак вриједности. Тако, у капиталистичком друштвеном систему револуционисање производног процеса није имало за циљ побољшање положаја радника, већ искључиво обарање вриједности радне снаге и повећано присвајање вишка рада од стране капиталиста.

Једна од карактеристика међуратног раздобља била је жестока борба између приватног и државног капитала и између крупних и ситних власника производно-животних средстава. Сва настојања приватних капиталиста да се изборе за укидање ерарних и самоуправних предузећа, односно, бенефиција које су уживали, како би се приватни сектор несметано развијао, остала су без успјеха. Карактеристичан је у том погледу захтјев власника приватних графичких предузећа да се укину сва ерарна графичка предузећа изузев Државне штампарије у Београду, Завода за израду новчаница, Државне маркарнице и Војногеографског завода, да се опозову расписи Министарства финансија из 1922. и 1927. којима се забрањује ерарним предузећима и институцијама да се користе услугама приватних графичких предузећа, да се за све графичке радове расписују јавне лицитације и да се забрани изучавање графичких заната у ерарним предузећима. То држава, наравно, није прихватила⁶⁶).

65) ИАС, фонд ТК-101, к. 5, година 1925, док. бр. 6. 446/1925. Извјештај Творнице шарафа и заковница L. Wolf i Comp. у Сарајеву од 13/1-1926. Трговачкој и обртничкој комори за БиХ; АБиХ, фонд КБУДБ, Пов. бр. 3. 791/1938. Извјештај Управе полиције у Сарајеву од 2/12-1938. КБУ Дринске бановине.

66) АБиХ, фонд ПСТРС, к. 7, док. бр. 578/1928; Исто, фонд ПСТРС, к. 8, док. бр. 176/1929; Радници у државној индустрији. Државна графичка предузећа, Загреб 1931, стр. 10—16, 28, 33 и 34.

У циљу неутралисања међусобне конкуренције и остваривања монополског положаја на домаћем тржишту, сарајевски капиталисти су у појединим привредним дјелатностима, као у цигларској индустрији, графичкој дјелатности, дрвној индустрији и производњи пива, прибјежавали оснивању картела и подјели интересних сфера, при чему су ситни и средњи привредници били присиљени да прихватају услове удруживања које су наметали финансијски јачи предузетници чију конкуренцију нису могли издржати у слободној пословној утакмици. Процес прерастања ситне производње у крупну, концентрације капитала и изградње картелског монополског система »Унион«, Дионичкој пивари, Butazzoni i Venturini индустрија одвијао се веома споро. Тенденције централизације капитала највише су биле развијене у области банкарства, гдје се ситни и средњи капитал утапао у све већој мјери у крупни због немогућности самосталног егзистирања.

Ни у периоду 1919—1941. сарајевска привреда није успјела да се употпуности ослободи утицаја страног капитала који је успио да се директно или индиректно инфилтрира у најзначајније новчане заводе и привредне гране. Са сигурношћу се зна да је аустријски, њемачки, мађарски, италијански, белгијски, швајцарски, енглески и чешки капитал био ангажован у Земаљској банци за Босну и Херцеговину, Босанској банци, Југословенској кредитној банци и трговачком д. д., Љубљанској кредитној банци — Филијала Сарајево, Славенској банци Загреб — Филијала Сарајево, Српској задружној банци д. д., Трговачком и транспортном д. д., Грађевинском друштву »Унион«, Дионичкој пивари, Butazzoni i Venturini индустрија д. д., Штампарији »Босанска пошта« и Босанскохерцеговачком грађевинском друштву. Нажалост нисмо могли утврдити ни приближно тачну висину страног капитала у сарајевској привреди, јер доступни извори дају о томе врло оскудне податке. Једино се тачно зна да је у Земаљској банци за Босну и Херцеговину страни капитал 1938. био заступљен са 30%. У Творници кокоца и памучњака Otto Roubicek, чешки капитал је 1939. био заступљен са 40%. Исте године је у »Butazzoni i Venturini« индустрија д. д. италијански капитал био ангажован у висини од 10 милиона динара⁶⁷⁾. Овим свакако није завршена листа привредних организација у којима је био ангажован страни капитал. Ван сваке сумње је да је његова ангажованост била далеко шира него што се то може сагледати на основу пода-

67) АБиХ, фонд КБУДБ, Пов. бр. 3. 791/1938. Извјештај Управе полиције у Сарајеву од 2/12-938. КБУ Дринске бановине; Исто, фонд КБУДБ, Пов. бр. 1. 872/1939. Извјештај Управе полиције у Сарајеву од 17/4-1939. КБУ Дринске бановине; Исто, фонд ЗСГРС, к. 7, док. бр. 578/1928. и к. 8, док. бр. 176/1929; ИАС, фонд ТК-101, к. 3, година 1922/23, ф. 11. Извјештај Трговачке и обртничке коморе за БиХ од 23/4-1923. Поштанској штедионици у Сарајеву; Исто, фонд ТК-101, к. 3, година 1923. Извјештај новчаних завода у Сарајеву од 30/4-1923. Трговачкој и обртничкој комори за БиХ; Десет година привреде Краљевине Југославије, стр. 16, 17, 40 и 47; Сергије Димитријевић, *Страни капитал у привреди бивше Југославије*, Београд 1958, стр. 21, 22, 24, 31, 62, 104 и 117.

така из расположивих извора, с обзиром да је његово дјеловање најчешће било заогрнуто плаштом домаће провенијенције. Имајући у виду чињеницу да је банкарско-финансијски капитал учествовао у великим размјерама у робним пословима, не треба сумњати да је страни капитал имао доста значајан удио у градској привреди. На посредан начин то потврђује извјештај Краљевске банске управе Дринске бановине од 9. априла 1934. Министарству унутрашњих послова, у коме се каже да је у индустрији на подручју Дринске бановине страни капитал у прилично великој мјери заступљен и да је то »у неку руку битни услов за постојање индустрије већег обима, јер домаћи привредници нити имају склоности за инвестирање капитала у индустрији нити је лако концентрисати веће количне домаћег капитала«. ⁶⁸⁾

У склопу општег приказа развитака привреде, потребно је да се на овом мјесту кратко осврнемо на тенденције праведних кретања у периоду између два свјетска рата. Послије краткотрајне поратне инфлаторне конјуктуре иза 1922. наступио је период опадања привредне активности и наглашене привредне депресије, која је 1929. прерасла у оштру економску кризу. Криза је разорно дјеловала на цјелокупни привредни живот, чије су посљедице биле редукција производа и пословања у свим гранама рада, привремени или трајни престанак рада 20 већих и мањих индустријских предузећа и девет циглана, масовно банкротирање ситних занатлија и трговаца, пропадање неколико новчаних завода и хаотични поремећаји на тржишту рада у понуди и потражњи радне снаге. Иза 1934. дошло је до постепеног оживљавања привредне активности.

Бржи развитака производних снага ометао је недостатак капитала, повољних кредита и квалификоване радне снаге. На привредни развитака неповољно се одразио низак образовни и технички ниво радника, слаба куповна моћ домаћег тржишта и привредна заосталост села и града. Свему томе доприносио је утицај страног капитала коме није био у интересу бржи развитака домаће привреде. На све то су се надовезивале перманентно нестабилне економске и политичке прилике у земљи. Снажан отпор технолошком прогресу пружао је занатски сталеж у цјелини и остали ситни привредници који су, руковођени властитим интересима, настојали да конзервирају преживјеле односе у области продукције и размјене потрошних добара, у чему су имали доста успјеха захваљујући сусретљивости власти. Интервенишући ванекономским мјерама у корист ситних и средњих привредника, власти су, по цијену успоравања процеса напредовања градске привреде, значајно допринијеле отклањању опасности од избијања социјалних потреса са тежим посљедицама по капиталистичко друштво. У томе треба тражити један од узрока привредног заостајања Сарајева иза осталих већих југословенских градова. О томе рјечито свједочи податак да је 1935/1936. буџет града Сарајева, које је тада имало 83.000 становника, износио свега 33

68) АБиХ, фонд КБУДБ, Пов. бр. 1. 300/1934. Извјештај КБУ Дринске бановине од 9/4-1934. Министарству унутрашњих послова — Београд

милиона динара. Исте године је буџет Београда, са 238.775 становника, био близу 310,5 милиона динара, Загреба, са 185.581 становником, нешто мање од 207,5 милиона динара и Љубљане, са 59.765 становника, преко 73,5 милиона динара.⁶⁹⁾ Какав је био економски потенцијал данашњег главног града Босне и Херцеговине може се судити и на основу података да је у њему 1936. било свега 5.000 привредника и других лица који су годишње плаћали више од 500 динара државног пореза, док их је исти толики број плаћао годишњи порез мањи од 500 динара, јер их је Општинско вијеће ослободило плаћања општинског приреза. Економски моменат је, такође, био основни разлог да је оптерећеност сарајевских грађана општинским дажбинама била мања за три до четири пута него загребачких, љубљанских, београдских и мариборских⁷⁰⁾. Константно нестабилне привредне прилике, недовољна развијеност техничке базе индустрије и занатства и ниска стопа акумулативности привреде у цјелини, негативно су се одразили на укупне друштвене и политичке токове и на економски и социјални положај радничке класе Сарајева.

ZUSAMMENFASSUNG.

DIE WIRTSCHAFTLICHE ENTWICKLUNG SARAJEVOS VON 1919—1941.

Mit der Schaffung des Königreiches der Serben, Kroaten und Slovenen am 1. Dezember 1918 änderten sich merkbar die socialökonomischen und politischen Verhältniss zu anderen Städten privilegierte Stellung einbüßte. Grundlegende Merkmale der Wirtschaft von Sarajevo in der erwähnten Periode waren eine große Zerplitterung (Kleinproduktion und — handel) in Produktion und Geschäftsführung, eine niedrige Entwicklungsstufe der Produktionskräfte und Mangel an Übereinstimmung bei der wirtschaftlichen Entwicklung mit den demographischen und sozialökonomischen Bedürfnissen Sarajevos und seiner weiteren Umgebung. So kämpfte die Wirtschaft Sarajevos während der ganzen Zeit zwischen den beiden Weltkriegen mit großen Schwierigkeiten, von der Besorgung von Arbeitsmitteln und Rohstoffen angefangen bis hin zum Placement der Fertigware. Ihre Extensivität kompensierte sie, indem sie Lohnarbeiter, von denen es 1931 etwas mehr als 19000 gab, übermäßiger Exploitation unterwarf.

Die Industrie behielt verarbeitenden Charakter und nutzte während der gesamten Zeit zwischen 1919 und 1941 nur merkbar geminderte Kapazitäten. Die Industriefirmen, von denen es — außer Ziegeleien — 94 gab, waren in Staats—, Gemeinde— oder Privatbesitz Zwischen ihnen wurde ein heftiger Kampf um die Vormachtstellung auf dem

69) ИАС, фонд ГПС, к. 56, док. бр. 61. 807/1935. Представка Градске општине Сарајево од 11/1-1936. КВУ Дринске бановине.

70) ИАС, фонд ГПС, к. 24, бр. 66. 643/1936. Експозе Мухамеда Софтића о буџету Општине града Сарајева за 1936/37. годину.

heimischen Markt geführt. In der weiteren Umgebung der Stadt, dem ehemaligen Kreis Sarajevo, gab es 1929 25 kleinere Fabriken, 5 Bergwerke, 16 Elektrizitätswerke und 97 Sägewerke. Die Exploitation der reichen Wälder und Bergwerke war von großer Bedeutung für die wirtschaftlich ruinierte Bauernschaft, die sich durch Beschäftigung im Bergbau und bei der Nutzung der Wälder zu einem großen Teil zusätzliche oder Hauptexistenzquellen sicherte.

Daß das Handwerk im Zeitraum 1919—1941 rückständig war, ist offensichtlich. Technischen und ökonomischen Fortschritt gab es in erster Linie bei modernem Handwerk. Demantsprechend gingen 22 alte Handwerksberufe zugrunde oder befanden sich auf dem Wege des Niederganges. Jedes Jahr gingen, bei gleichzeitiger Verbreitung von Schwarzarbeit, —zig Handwerksbetriebe ein. In nur sechs Jahren, von 1927—1932, stellten 944 Handwerksbetriebe in Sarajevo für immer ihren Betrieb ein. Trotzdem blieb die Zahl der Handwerkstätten gleich groß, bewegte sich zwischen 1500 und 2932. Die Verbreitung der Basis der handwerklichen Tätigkeit stand in keinem Verhältnis zu ihrer wirtschaftlichen Bedeutung. Das wird durch die Tatsache bestätigt, daß der Großteil der Besitzer von Handwerksbetrieben im Produktionsprozeß keine Lohnarbeiter beschäftigte, daß der Lebensstandard der Handwerkermeister im Durchschnitt niedriger als der der Arbeiter im graphischen Gewerbe war und daß nur ein kleiner Teil der Handwerker über größeres Kapital verfügte und Aussicht hatte, mit der Zeit industrieller zu werden. Die Hauptgründe für die Dauerkrise des Handwerks waren: Konkurrenz durch billigere Industriewaren, Mangel an Betriebskapital für die Modernisierung der handwerklichen Produktion, Kaufkraftverfall und Stagnation im Baugewerbe.

Die große Nachfrage nach Waren aller Art nach dem Krieg wirkte günstig auf die Wiederbelebung des Handels. Resultat davon war eine kräftige Steigerung der Zahl der Handelsfirmen und Läden auf sogar 2564 in manchen Jahren. Ebenso gab es aber auch, als Folge ungünstiger Wirtschaftsbedingungen, massenhaft wirtschaftliche Zusammenbrüche bei den Kaufleuten. Von 1927—1939 wurden in der Stadt 2206 solcher Fälle registriert. Die Großhändler Sarajevos, deren es im Jahre 1926 46 gab, beherrschten fast den gesamten bosnisch-herzegowinischen Innen- und Außenhandel und waren die Haupt-Lebensmittellieferanten der Arbeiterschaft der größeren Betriebe in Bosnien und der Herzegowina. Im Zeitabschnitt 1930—37 unterhielten sie zu 142 Städten und Ortschaften im Inland und mit einer größeren Anzahl von Ländern Europas, Amerikas, Asiens und Afrikas lebhafte Geschäftsverbindungen. Ihrer wirtschaftlichen Macht nach standen dabei die jüdischen Kaufleute an erster Stelle, ihnen folgten die Kaufleute serbischer Nationalität, dann die Kroaten und schließlich die Mohammedaner.

Durch die gleichen Entwicklungsphasen, wie die übrige Wirtschaft, ging auch das Bankwesen, in dem Kapitalkonzentration auf nationaler, konfessioneller und Klassen-Basis durchgeführt war. Auch Kredit- und Spargenossenschaften und Versicherungsgesellschaften, von denen es 26 in der Stadt gab, brachten Kapital zusammen.

Die große Weltwirtschaftskrise von 1929—34 wirkte vernichtend auf das gesamte Wirtschaftsleben Sarajevos. Die Folgen waren: Reduktion der Produktion und Geschäftstätigkeit in allen Arbeitsbranchen, 20 Industriebetriebe, 9 Ziegelbrennereie und Geldinstitute stellten vorübergehend oder auf Dauer die Arbeit ein, Massenbankrott kleiner Händler und Handwerker und Ausbreitung von Arbeitslosigkeit. Erst nach 1934 kam es zu einer stufenweisen Konsolidierung der Wirtschaft.